

Олена НЕНАШЕВА

АРХІТЕКТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ І. В. МОРГІЛЕВСЬКОГО

Теорія запозичень

у контексті тоталітарної науки 1920–1930-х років

Доля будь-якої наукової концепції неминуче залежить від історичних обставин часу і разом з тим — від особливостей наукового методу, покладеного в її основу. В даному відношенні вельми показова концепція «запозичень» або «бродячих сюжетів» (інакше — теорія міграцій, теорія впливів), що панувала в науці другої половини XIX ст. під впливом розвитку порівняльної лінгвістики європейського мовознавства. Міграційна теорія, яка пояснює схожість морфологічних ознак у явищах світової культури їх походженням з одного спільного джерела, тобто наявністю культурно-історичного впливу, ввела в науку багатий фактологічний матеріал. Проте використовувались переважно формально-структурні, отже достатньо вузькі типологічні порівняння на різному культурному матеріалі, без урахування історичної ідейно-змістовної компоненти.

В пореволюційному Києві позитивні посилки цього методу були застосовані у вивченні видатних пам'яток архітектури Київської Русі, що вочевидь обіцяло багаті і нетривіальні результати. Але ці дослідницькі спроби не змогли дійти логічного кінця й набути переконливих висновків, оскільки саме тоді силоміць і однобічно керований напрям майже всіх досліджень в межах більшовицької командно-адміністративної системи породив своєрідний науковий антиплуралізм.

У таких обставинах на початку 1920-х рр. київський архітектурознавець Іполит Владиславович Моргілевський (1889–1942), визначивши витоки конструкційного прийому перекриття зовнішніх галерей собору Св. Софії у Києві через аналогії у світовій архітектурі, висунув свою «міграційну гіпотезу». Дослідник, по-перше, довів, що первісно конструкція являла собою поперечні циліндричні склепіння по аркадах, а по-друге, припустив, що вона має іранське походження, сягаючи доби Сасанідів. Вчений запропонував реконструкцію шляху міграції цієї «суто перської» конструкційної ідеї від Близького Сходу до Києва на прикладі втілення її в будівлях різних країн і епох.

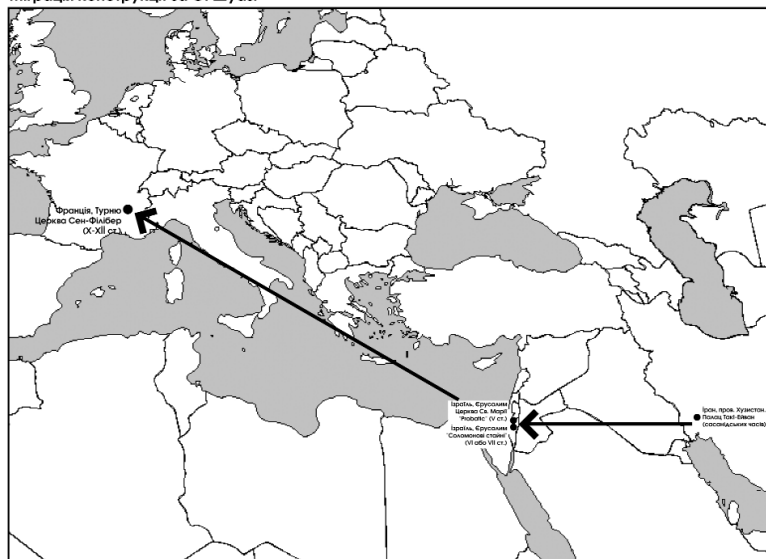
Св. Софія Київська у світлі міграційної теорії Моргілевського. Цікава гіпотетична побудова увійшла до статті Моргілевського «Київська Софія в світлі нових спостережень» (1926), відразу звернувши на себе увагу в академічних колах. Зазначимо, що стаття побачила світ у збірнику «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», а це видання відкривало замислену М. С. Грушевським серію територіальних або порайонних збірників, що посідали визначне місце у видавничому плані Історичної секції ВУАН. У вступі до збірника Грушевський як голова Секції сповіщає про наміри «випускати щороку два-три томи, щоб протягом якихось трьох–чотирьох років обхопити такими науковими збірниками по змозі всю територію України і утворити таким чином нову, свіжу базу дослідчому рухові» [1]. Отже, висновки Моргілевського щодо архітектури собору Св. Софії Київської увійшли до цієї «нової, свіжої бази» на самому початку її програмного формування.

Незалежно від того, чи погоджувались сучасники зі сміливим припущенням Моргілевського щодо іранського походження конструкції головного собору Русі, чи, навпаки, заперечували його, всі віддавали належне неординарному погляду автора гіпотези в питанні генезису Святої Софії. Наведемо деякі приклади.

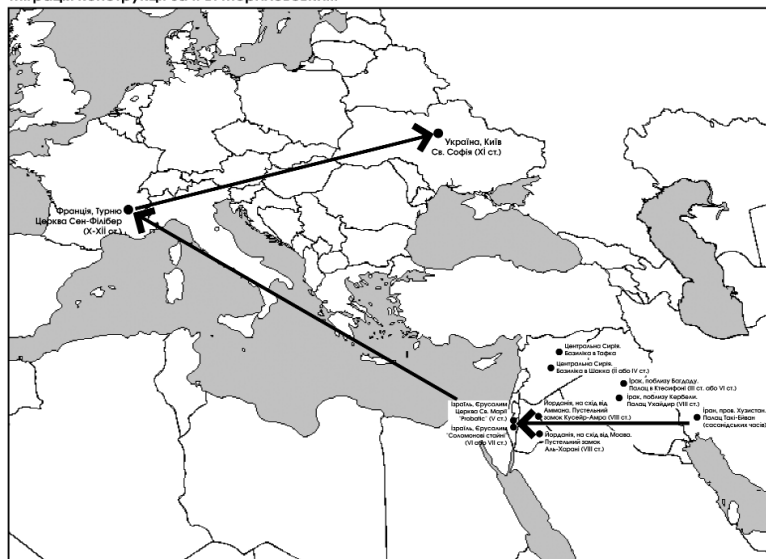
Влітку 1923 і 1925 рр. молодий московський дослідник М. І. Брунов, учень О. І. Некрасова, вивчає Софійський собор за сприяння київських колег: І. В. Моргілевського, О. П. Новицького та Ф. І. Шміта. Свої досліді Брунов називає не інакше як доповненням до результатів вивчення собору Моргілевським. Статтю «К вопросу о первоначальном виде древнейшей части Киевской Софии» (1927) Брунов починає з визнання важливості висновків, які отримав Моргілевський, детально дослідивши домонгольські прибудови до основного ядра собору [2]. Разом із тим, Брунов заперечує зв'язок Св. Софії з сирійським зодчеством [3]. З доводами Брунова проти цього припущення Моргілевського погоджується В. Р. Залозецький-Сас [4].

1930 року у журналі Всеукраїнської асоціації сходознавства «Східний Світ» вийшла рецензія Б. В. Варнеке [5] на шостий том відомої серії А. Г. Шпрінгера [6] «Handbuch der Kunstgeschichte» — «Die Ausseuropeaische Kunst» (1929). У світлі зацікавленості гіпотезою Моргілевського рецензент сподівався, що в цьому «довіднику з історії позаєвропейського мистецтва» міститься, зокрема, докладна інформація про архітектурні пам'ятки Сходу, які Моргілевський визнав за конструкційні аналоги зовнішніх галерей Софійського собору в Києві. Однак Варнеке залишився розчарований підбором матеріалу та якістю його подачі: «Гіпотеза пр[оф]. Моргілевського <...> про зв'язок Київської Софії з формами Сассанідського палацу Такі Ейван у Сузіані примушує шукати в рецензованій книзі матеріалів, щоб її перевірити. Але якраз відділи про

Міграція конструкції за О. Шуазі

Міграція конструкції за І. В. Моргілевським

*Шляхи міграції сасанідської конструкційної ідеї
за Ог. Шуазі та І. В. Моргілевським*

архітектуру є найслабкіші. Після того, як Paul Frankl ще 1914 р. («Die Entwicklungsphasen der neueren Baukunst») блискуче довів, що не фасадом, а геометричною розробкою плану побудови переважно визначається його історичний тип, зовсім не припустимо для більшості будівель давати тільки фасади без плану та обміру. Через це публікація цілої низки побудов першорядного значіння <...> можуть задовольняти тільки аматора, а не історика мистецтва» [7].

У наведеній цитаті Варнеке виявляється проблема доступу до об'єктів дослідження, якщо останні знаходились за межами СРСР. Складність перевірки гіпотези — не по наукових довідниках, а по самих пам'ятках «в натурі» — зазначає С. О. Гіляров у некролозі Моргілевського (1942): «Для уточнення і перевірки їх [поглядів] йому потрібно було безпосереднє вивчення відповідних матеріалів за кордоном, але ця можливість у советських умовах майже зовсім виключалася» [8]. Гіляров взагалі високо оцінює спроби, хай навіть гіпотетичні, визначення походження окремих конструкцій в архітектурі Київської Русі: «Іманентним дослідженням пам'яток Моргилевський не обмежувався. Допитливо шукав він історичного їх генезису, виявляючи тут взагалі властиву йому дотепність, широту і незалежність думки. Так, аркади Софії зв'язуються в його студіях з одного боку зі зразками старо-перської архітектури — з другого — з романськими і ранньоготичними конструкціями. Погляди Моргілевського в цих питаннях були тут цілком оригінальні» [9].

Щодо оригінальності зазначених поглядів, Моргілевський дійсно вперше зв'язав перекриття зовнішніх галерей Св. Софії Київської з старо-перським конструкційним прийомом, але пріоритет у визначенні міграційного руху цієї конструкційної ідеї через запозичення її іншими народами, належить не йому.

Відсутність у статті Моргілевського бібліографії мало компенсується його посиланнями на двох іноземних дослідників (до того ж, без конкретизації джерел), і це ускладнює розуміння витоків його міграційних наукових позицій. Саме тому без спеціального історіографічного аналізу важко зробити об'єктивний висновок щодо внеску вченого у розв'язання проблеми.

Всі архітектурні пам'ятки, конструкції яких Моргілевський розглядає у зв'язку із собором Св. Софії, знаходяться на території сучасних Іраку, Ірану, Сирії, Йорданії, Ізраїлю, Франції — країн, в яких київському вченому бути не судилося, тому слід зрозуміти, на чиїх дослідницьких висновках Моргілевський будує власну гіпотезу. Посилається він лише на французького іраніста М.-О. Дьєлафуа [10], який вперше дослідив палац Такі-Ейван в історичній Сузіані, та на чеського арабіста А. Мусіла [11], який відкрив пустельний замок Кусейр-Амра в східній Йорданії. Обидва дослідники — сучасники Моргілевського, отже маємо попереднє уявлення, що він був обізнаним на сучасній іноземній науковій літературі з орієнталізму. Якщо п'ять томів праці Дьєлафуа «Давнє

мистецтво Персії» [12] (1884-1889 рр.) були на початку століття загальновідомими, знання досліджень Мусіла робить честь ерудиції Моргілевського. До 1920-х рр. обмежене введення праць Мусіла до наукового обігу було спричинено його участю у політиці на Близькому Сході, зокрема під час Першої світової війни, в інтересах Габсбургів проти Великобританії. Ці обставини зіпсували репутацію Мусіла, але не цінність його відкриттів.

Серед вчених, яких Моргілевський не згадує, але яких неможливо обійти увагою, аналізуючи його міграційну гіпотезу, першим є О. Шуазі [13]. До речі, слід відзначити, що із десяти конструкційних аналогів Св. Софії, наведених у статті Моргілевським, п'ять проілюстровано креслениками Шуазі, передрукованими з двохтомного видання його «Історії архітектури» (1899). Це вдалось встановити шляхом співставлення візуального ряду.

Наукова позиція французького дослідника у питанні походження, взаємозв'язків і впливів архітектурних шкіл Візантійської імперії пов'язана з теорією загальної міграції ідей головними шляхами сполучення й товарообміну. Ця концепція і стала підґрунтям для поглядів Моргілевського на генезис конструкцій Св. Софії Київської. Основний висновок Шуазі полягає у визначенні Ірану відправним пунктом міграційного руху ідей: «Серед загального занепаду тільки одна нація зберігає силу і спогад про велике минуле; ця країна — сасанідський Іран. Там ще живе могутнє мистецтво, про життєздатність якого свідчить палац Ктесифона» [14]. Розповсюдження іранських ідей Шуазі визначає у трьох напрямках: Мала Азія та Константинополь; Вірменія та Закавказзя; Сирійські провінції та південне узбережжя Середземного моря.

Розглянемо, в яких точках траєкторія «перської ідеї перекриття», що її визначив Моргілевський, співпадає з напрямками іранського впливу, за концепцією Шуазі. А також — збіг думок дослідників та їх розбіжності стосовно конкретних прикладів застосування конструктивного прийому.

А. Сасанідський Іран: палац Такі-Ейван, палац у Ктесифоні. Існування поперечних склепінь на арках в архітектурних пам'ятках сасанідського Ірану вперше відзначив Дьєлафуа. Використовуючи результати його досліджень, Шуазі згадує цей тип перекриття в контексті аналізу рівноваги та способів укріплення склепінь у давньоперській архітектурі. Шуазі наводить один єдиний приклад застосування означеного конструктивного прийому в сасанідському Ірані, тобто у вихідній точці його міграційного руху, — палац Такі-Ейван. Інші приклади у світовій архітектурі Шуазі визначає за принципом подібності до Такі-Ейвана, як до взірця роботи цієї конструкції.

Вихідною точкою гіпотетичної побудови Моргілевського є Св. Софія Київська, тому приклади перекриття поперечними склепіннями по аркадах він шукає, зважаючи передусім на специфіку роботи цієї конструкції у київському

соборі. На запропонованому Моргілевським ізометричному плані Св. Софії собор з трьох боків підтримують чотирнадцять аркубутанів, перекритих між собою короткими циліндричними склепіннями, таким чином, очевидною є статична роль системи зовнішніх галерей з обома баштами. Цією характеристикою пояснюється віднесення Моргілевським до згаданого типу перекриття, поряд з палацем Такі-Ейван, ще одної пам'ятки сасанідського Ірану — палацу в Ктесифоні.

Цікаво, що Шуазі дає аксонометрію Ктесифона, на якій ряди поперечних циліндричних склепінь підпирають з обох боків величезне центральне склепіння, т. зв. «арку Хосрова», але аналогічний Такі-Ейвану конструктивний прийом Шуазі тут не вбачає. Моргілевський, навпаки, — передруковує аксонометрію й визнає цю конструкцію «найстарішим взірцем перської ідеї перекриття, вжитого в Софії».

Розбіжності у поглядах дослідників на конструкцію палацу в Ктесифоні спричинені розбіжностями у розумінні головної задачі типу перекриття склепіннями по аркадах. Моргілевський доводить «велику статичну роль» зовнішніх галерей Св. Софії, які гасять «могутні сумарні розпори всієї внутрішньої системи арок і склепінь». Відповідно, конструктивною задачею поперечних склепінь на аркубтанах, окрім власне перекриття галерей, є те, що вони підпирають масив собору й, таким чином, урівноважують систему в цілому. Цю роль, як вважає Моргілевський, виконують також і бічні галереї палацу в Ктесифоні.

Шуазі, взявши за взірець згаданого типу перекриття палац Такі-Ейван, не характеризує його конструкцію як таку, що покликана знищити розпір якогось суміжного бічного об'єму, на кшталт «арки Хосрова» чи основного масиву Св. Софії Київської. Шуазі акцентує увагу на складному принципі розкладання сил розпору поперечного склепіння, який замість того, аби діяти на всю стіну, локалізується під п'ятами попружних арок [15]. Це «дозволяє перекривати склепіннями довгі галереї і залишати при цьому отвори для світла, уникаючи складності зведення хрестового склепіння» [16].

Інші приклади застосування цієї конструкції, які визначають її міграційний рух, Моргілевський і Шуазі наводять, зважаючи на власне розуміння задач перекриття поперечними склепіннями по аркадах.

В. Абасидський халіфат: палац Ухайдир. У часи Шуазі пам'ятки Близького Сходу, зокрема сирійські й месопотамські, були ще мало відомі, тому до його «Історії архітектури» (1899) [17] не увійшли приклади, що їх наводить двадцять років по тому Моргілевський. Одним з них є палац Ухайдир, розташований на південний захід від Багдаду. Європейські мандрівники помітили його ще в XVII ст., але до 1908–1909 рр. він був практично невідомим. З цього часу до висування Моргілевським гіпотези, яка будувалась, зокрема, на прикладі

Ухайдиру, в іноземних виданнях були неодноразово оприлюднені результати досліджень палацу. Ці публікації мали послужити джерелом знання Моргілевського про пам'ятку, яку він не спостерігав особисто.

Перші підготовчі нотатки про Ухайдир зробив французький ісламознавець Л. Масіньон [18] і опублікував їх разом із планом пам'ятки та декількома фотографіями у «Bulletin de L'Academie des inscriptions et belles-lettres» (1909, березень) та в «Gazette des Beaux-Arts» (1909, квітень). У першому томі праці «Місія в Месопотамії» (1910) [19] Масіньон розвиває результати своїх спостережень, що стосуються головним чином Ухайдиру. Одночасно з Масіньоном Ухайдир вивчає англійська дослідниця-археолог Г. Белл [20], її стаття про систему склепінь палацу вийшла друком у «Journal of Hellenic Studies» (1910) [21], а більш детальна інформація про цю пам'ятку — в праці «Amurath to Amurath» (1911) [22]. У 1910–1911 рр. палац Ухайдир досліджують також представники Німецького товариства орієталістів (Deutsche Orient-Gesellschaft) [23], їх дослідження підсумовано у книзі О. Ройтера [24] «Ухайдир: За матеріалами членів Вавилонської експедиції Німецького товариства орієталістів» (1912) [25]. Деякі архітектурні кресленики членів Товариства використала Г. Белл у праці: «Палац і мечеть Ухайдир: Вивчення ранньої ісламської архітектури» (1914) [26].

Моргілевський лаконічно констатує, що палац Ухайдир перекритий «в той же спосіб», що й палац у Ктесифоні. Порівняння цих двох палаців започаткували ще перші дослідники Ухайдиру. На початку ХХ ст., з відкриттям нових пам'яток на Близькому Сході, в науці поступово утвердилась думка про домінування сасанідських впливів в архітектурі ранньої мусульманської ери. В натурних дослідженнях намітилась тенденція: виявляти ознаки цих впливів і, разом з тим — ознаки новаторства, тобто архітектурні особливості, що не були притаманні добі Сасанідів. Для порівняння, як правило, наводились приклади сасанідських будівель, що їх дослідив й оприлюднив Дьєлафуа. Так, Г. Белл зазначала «близьку спорідненість між Ухайдиром та пам'ятками сасанідської доби, не тільки в плані, але й в техніці цегляної та кам'яної кладки і в принципах конструкції склепіння (порівн. Ктесифон, Фірузабад і Сарвістан. Дьєлафуа. Давнє мистецтво Персії)» [27]. Дослідниця підкреслювала, що склепіння Ухайдиру і Ктесифона зводяться без кружал і трохи видаються від поверхні стіни: «Хочу звернути особливу увагу на наявність цієї конструкції в Ктесифоні, тому що д-р Херцфельд заявив помилково, що її не існує в будівлях Сасанідів» [28].

Але подібність Ухайдиру до Ктесифона цікавить Моргілевського в тому аспекті, в якому Ктесифон, на його думку, подібний до Св. Софії Київської, — тобто йдеться про певну конструкцію: ряд поперечних склепінь гасить розпір суміжного об'єму, підпираючи його з боку. Серед великої кількості склепінчастих кімнат і коридорів Ухайдиру означеній конструкції відповідає конфігу-

рація найбільшого розташованого прямо за входом залу та суміжних приміщень з його двох боків. Без сумніву, Моргілевський має на увазі саме цю частину палацу. Але Г. Белл, якій належать найбільш фундаментальні дослідження Ухайдиру, не акцентує увагу на статичній ролі бокових камер стосовно великого залу, обмежуючись описом їх плану. Ряди приміщень зі сходу вона характеризує так: «Група склепінчастих кімнат розміщується між двором і великим залом». Про приміщення з протилежного боку залу дослідниця пише: «На захід від залу є більш маленька група склепінчастих кімнат». Отже, Моргілевський вперше побачив у вхідній частині палацу Ухайдир застосування згаданої конструкції перекриття для досягнення рівноваги та зміцнення центрального склепіння, а також провів аналогію з київським собором Св. Софії.

Якби Ухайдир увійшов до праць Шуазі, останній не відніс би конструкцію перекриття палацу до типу Такі-Ейвану так само, як не відніс до цього типу перекриття палацу в Ктесифоні.

С. Історична Сирія: склепіння всередині платформи Харам-еш-Шеріф та поблизу церкви Св. Анни в Єрусалимі, пустельні замки Кусейр-Амра та Аль-Харані, базилики в Тафка та Шакка. Згадану конструкцію перекриття, яку Дьелафуа відкрив у зодчестві Сасанідів, Шуазі відносить також і до Сирії, де прийом, за його твердженням, застосовується з початку нової ери [29]. Разом з тим, він визначає сирійський вектор іранського впливу як перехід від іранських склепін на арках до перекриття плитами на арках [30]. Отже, в Сирії застосовуються обидва варіанти: і суто іранський, і трансформований. Слідом за Шуазі, аналогічного погляду на походження цих сирійських типів перекриття дотримується Моргілевський, пояснюючи заміну склепін на плити тим, що у Центральній Сирії єдиним будівельним матеріалом був камінь.

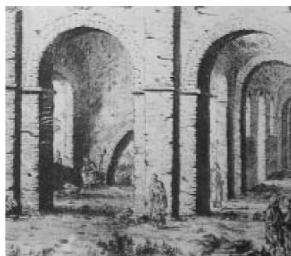
Шуазі, як згодом і Моргілевський, має на увазі територію історичної Сирії, тому до сирійських склепін на арках дослідник відносить «підвальні конструкції храму» в Єрусалимі. Повторюючи рисунок Шуазі, Моргілевський тільки уточнює місцезнаходження цієї єрусалимської пам'ятки «старих іранських традицій» — «під платформою Харам-еш-Шеріф», тобто всередині Храмової гори [31]. Про що тут йдеться?

Більшість підземних систем давнього Єрусалиму прорубано в гірській породі, як-то «каменярні царя Соломона» або «тунель Єзекії». Але в південно-східному куті Храмової гори є т. зв. «Соломонові стайні» [32] (деякі дослідники, наприклад, знавець підземного Єрусалиму англійський археолог Ч. Воррен, часто називають їх просто «Склепіннями»). Це склепінчасте підземне приміщення розміром 55 x 100 м, 88 квадратних мурованих стовпів поділяють його на дванадцять паралельних рядів неоднакової довжини у напрямку північ-південь. Ряди перекрито між собою попарно циліндричними склепіннями на ар-

І. В. Моргілевський

ФОРМАЛЬНІ ОЗНАКИ	Архітектурна форма	
	Конструкція / Технологія	
СЕМАНТИЧНІ ОЗНАКИ	Матеріал	
	Соціальна функція	
	Символічна функція	
	Стиль	

Україна, Київ.
Св. Софія
(XI ст.)

Ірак, поблизу
Багдаду.
Палац в Ктесифоні
(III ст. або VI ст.)

Ізраїль, Єрусалим.
"Соломонові
стайні"
(VI або VII ст.)

Іран, пров. Хузістан.
Палац Такі-Ейван
(сасанідських часів)

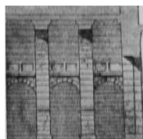
Йорданія, на схід
від Моава. Пустельний
замок Аль-Харані
(VIII ст.)

Центральна Сирія.
Базиліка в Шакка
(II або IV ст.)

Йорданія, на схід
від Амману.
Пустельний замок
Кусейр-Амра
(VIII ст.)

Центральна Сирія.
Базиліка в Тафка

Ірак, поблизу Кербели.
Палац Ухайдир
(VIII ст.)

Ізраїль, Єрусалим.
Церква Св. Марії "Probatric"
(V ст.)

Франція, Турню.
Церква Сен-Філібер
(X-XII ст.)

Аналоги Св. Софії Київської

Ознака: конструкція перекриття — склепіння по аркадах

ках. Склепіння є поперечними відносно поздовжнього напрямку всього приміщення, що простягається вздовж південної стіни гори приблизно на 60 м, отже має східно-західну орієнтацію, як і колишній Єрусалимський Храм.

Очевидно, що в Шуазі й Моргілевського йдеться саме про «Соломонові стайні», причому Шуазі, так само, як тамплієри у XII ст., вважає їх «підвальною конструкцією» Єрусалимського Храму. Моргілевський не повторює цю ідентифікацію, оскільки вона є гіпотетичною, і обмежується сучасною топонімікою.

У науці утвердилась точка зору на підземну арочну систему в південно-східному куті Храмової гори як на інженерний засіб часів Ірода I для збільшення площі під забудову, а саме створення штучної платформи над положистим південним схилом. У даному випадку основною конструктивною задачею склепінь на арках є те, що, будучи поперечними до південної стіни, склепіння полегшують навантаження на неї. В такий спосіб можна було перекрити довгі галереї, навіть за всім периметром Храмової гори. Так, сучасний ізраїльський архітектор Т. Сагів припускає, що «стайні Соломона» мають місце не лише в південно-східному куті: «Цілком можливо, що подібні арки існують на заході (південний кінець) Храмової гори, але немає зараз жодного доступу до цієї області» [33]. Зазначені характеристики конструкції перекриття «Соломонових стаєнь» пояснюють, чому Шуазі відносить «стайні» до типу палацу Такі-Ейван.

Оскільки Моргілевський також вважає, що своїм сучасним виглядом склепіння «Соломонових стаєнь» завдячені іранському походженню конструктивного прийому, а наприклад, не впливу склепінчастих залів римлян з відповідною системою врівноваження, це ще раз доводить, що Моргілевський слідував за думкою Шуазі.

Інший, трансформований, тип сирійського перекриття — плитами на арках — Шуазі наводить графічно в узагальненому вигляді, без посилання на конкретну пам'ятку. Моргілевський повторює і атрибутує цей малюнок як втілення старих іранських традицій «під притвором церкви Св. Анни» в Єрусалимі. Це не зовсім точна атрибуція. Тут не може йтись про романську базиліку біля Левової брами, яку побудували в XII ст. хрестоносці на тому місці, де за традицією знаходилась оселя Св. Іоакима і Св. Анни і де народилась Діва Марія. Церква добре збереглася, і під її притворами немає подібної конструкції. Зате поблизу, в руїнах візантійської базиліки V ст., що побудована за часів Патріарха Єрусалимського Ювеналія, є залишки аркади з сімох поперечних арок, які підтримували південний фасад, нагадуючи аркбутани. Ця велика (45 x 18 м) базиліка височіла над водосховищем (купель Віфезда) і була присвячена Св. Марії «Probatric» (*лат.* «Овечий ставок»), тому в нашому випадку правильно вживати саме цю назву.

Арочна галерея вздовж південної стіни Св. Марії «Probatric» виконувала

статичну роль, подібну до зовнішніх галерей Св. Софії Київської. Цей приклад відповідає інтерпретації Моргілевського даного типу перекриття, розумінню його задач.

Далі, Моргілевський ілюструє свою гіпотезу іншими сирійськими пам'ятками, яких не знав Шуазі. По-перше, це т. зв. «пустельні замки» зайорданської Сирії, Кусейр-Амра та Аль-Харані, місцезнаходження яких — «на схід від Моаву» — Моргілевський формулює з огляду на працю А. Мусіла «Кусейр-Амра та інші замки на схід від Моаву» (1902) [34]. Зберігся примірник цього видання із особистої бібліотеки Моргілевського [35], з його автографом, нотатками на полях та позначкою: «Київ, 1922». Наявність у Моргілевського книжки з орієнталістичної проблематики сучасного іноземного автора важко переоцінити з огляду на складності в отриманні іноземної наукової літератури в 1920-х у Києві. В одному з протоколів 1928 р. Історико-етнологічного відділу Київської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства зазначено «абсолютний брак закордонної літератури по Сходу в бібліотеці філії ВУНАС» [36]. У наступному році секретар Відділу П. Лозієв звертається до Зборів з зауваженням: «Бібліографія нової літератури східного фаху єсть те болюче питання, розршення якого мусить зайняти чільне місце в роботі Відділу» [37].

Не викликає жодних сумнівів, що саме натурні дослідження Мусіла стали підґрунтям для висновків Моргілевського. Але щодо поперечних склепінь на арках, Мусіл у згаданій праці обмежується тільки їх описом і не звертає увагу на специфіку цієї конструкції. Так, стосовно головного залу Кусейр-Амра він пише: «Двома арками, що спираються на опори, зал поділено на три склепінчасті частини однакової висоти, кожна з яких має в південному й північному торцях по вікну» [38]. Наведена характеристика доводить абсолютну аналогію з конструкцією Такі-Ейвана, окрім одного: склепіння не є поперечними відносно входу. Це ніби сегмент плану Такі-Ейвана, але завдяки конструкції перекриття цей сегмент можна повторювати скільки завгодно до будь-якої довжини.

Навіть після того, як Моргілевський збагатив теорію іранських впливів Шуазі новими прикладами, його реконструкція руху «суто перської ідеї перекриття» не позбавилась фрагментарного характеру. Так, немає ланки між Близьким Сходом і Бургундією, отже «білою плямою» в міграційних потоках залишилась Візантія. Звертаючись, слідом за Шуазі, до церкви Сен-Філібер в Турню, Моргілевський зазначає: «Якось дивно, минаючи центральні частини «Візантії», конструкція виходить на самому початку XI в. до Франції». І далі, стосовно Св. Софії Київської: «Нарешті, невідомими поки шляхами, ця система заноситься до середньої Наддніпрянщини».

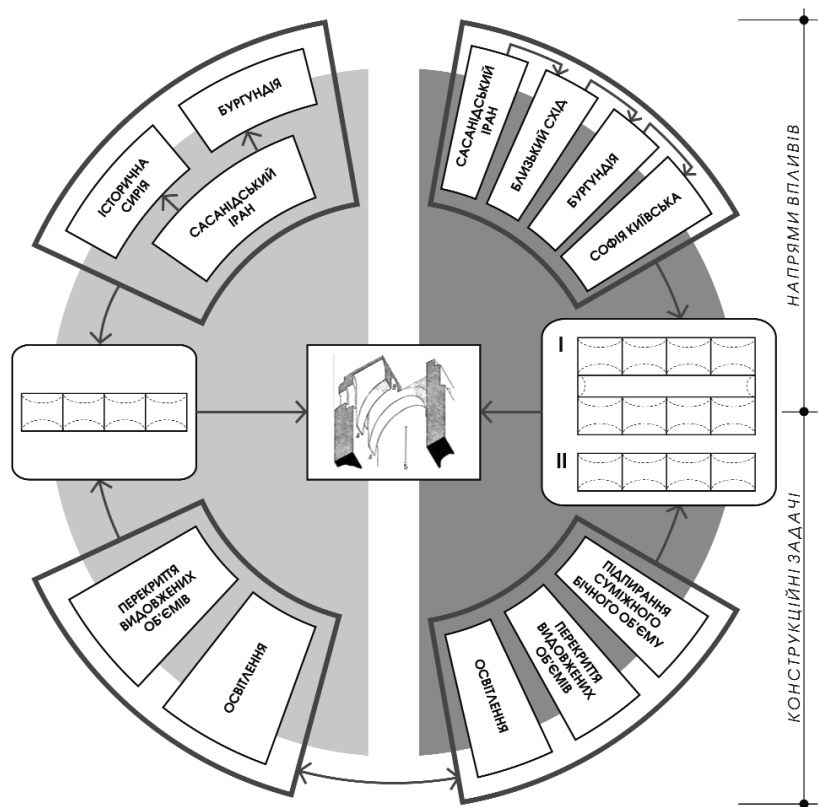
Підґрунтя гіпотези: пошуки первісного архітектурного строю Св. Софії.
Відзначимо, що та частина статті, де висувається гіпотеза, непропорційно мала

відносно викладу матеріалу щодо первісного вигляду собору. Моргілевський так коментує процес дослідження: «праця над встановленням первісних форм зайняла більшу частину всього досліду», а це означає, що композиція статті, з переважанням фактологічної складової, повторює співвідношення етапів дослідження. Проміжною метою була реконструкція собору у вигляді XI ст. Відповідну частину статті Моргілевський називає «протокольним звідомленням про фактичний матеріал, по необхідності сухий» [39], і ця авторська характеристика ясно вказує, що кінцевою метою був певний теоретичний результат на основі отриманих фактів. Ця стаття Моргілевського не є повноцінною теоретичною працею, але шлях до теорії уже прокладений висуванням гіпотези.

Проте хід, логіка й методи дослідження собору Моргілевським, орієнтовані на виявлення конструкцій й архітектурних форм, мають самостійну історико-культурну цінність. Логіка виявлення первісної структури Св. Софії побудована на зустрічних векторах: з одного боку, натурні дослідження дозволяють ідентифікувати з собором деякі гравюри А. Вестерфельда XVII ст., з іншого, — ідентифіковані гравюри спрямовують подальші натурні дослідження, «вони послужать вихідною точкою наших дальших спостережень і висновків» [40]. У статті проаналізовано сім рисунків Вестерфельда: шість з відкритих 1904 р. Я. І. Смирновим [41] (табл. IX, рис. 1–2; табл. X, рис. 1–2; табл. XI, рис. 1–2) [42], а також рисунок під назвою: «Вигляд Св. Софії зі сходу і зустріч митрополитом Сильвестром Косовим кн. Януша Радзивіла 25 липня (4 серпня) 1651 року» (табл. V, рис. 1), що в репродукціях різної якості ілюстрував ряд видань XIX ст. про київські старожитності.

У спробі визначення джерел зацікавленості Моргілевського рисунками Вестерфельда, звернемося, передусім, до його власних пояснень. Вчений згадує, що восени 1920 р. він «з своїм дорогим приятелем Ф. А. Ернстом намагався розібратися в деяких малюнках голландського майстра XVII ст. Abraham'a van Westerfeld'a і зв'язати їх з існуючою старою архітектурою Києва, зокрема з собором Софії» [43]. Про ці спільні досліди дізнаємось також зі слів Ернста: «Я. І. Смирнов не розгадав цих малюнків (в його виданні — табл. IX, рис. 1–2; т. X, рис. 1–2; т. XI, рис. 1–2); малюнок хрещальні він спочатку зближав з Софією, але відмовився від цієї думки. Тільки М. А. Окунев в своїй статті про хрещальню Софійського собору одгадав об'єкт згаданого малюнку. Решту зі згаданих вище малюнків вважали до останнього неясною. Лише восени 1920 року автора цих рядків вразила схожість чотирьох перелічених малюнків з західною частиною св. Софії. Разом з знавцем архітектури Софії, І. В. Моргілевським, ми перевірили ці гадки, й прийшли до висновку про належність цих малюнків до Софії» [44].

Виходячи з наведених авторських коментарів, ініціатива досліджень належала Ернсту, який пильним оком мистецтвознавця роздивився не ідентифіко-

- підхід О. Шуазі
- підхід О. В. Моргілевського

- I — поперечні склепіння по аркадах, що підпирають суміжний об'єм
- II — поперечні склепіння по аркадах

Інтерпретація Ог. Шуазі та І. В. Моргілевським конструкції перекриття поперечними склепіннями по аркадах та визначення походження і розповсюдження цієї конструкційної ідеї

вані натурні зарисовки Вестерфельда й знайшов їх зв'язок з натурою — Софійським собором у Києві. А оскільки зображення являли собою фрагменти первісних, у напівзруйнованому стані, конструкцій та мурування, дослідник звернувся до інженера Моргілевського, «знавця архітектури Софії». Останнє засвідчує відповідну репутацію Моргілевського у науковому середовищі Києва задовго до його першої публікації 1926 року.

Огляд дореволюційної архітектурознавчої літератури змушує нас узяти під сумнів пріоритет Ф. А. Ернста у відкритті «вражаючої схожості» рисунків Вестерфельда з київським Софійським собором, зокрема його західною частиною. Адже ще Я. І. Смирнов [45] у коментарі до рисунків — а це була перша спроба їх пояснення — «зближав з Софією» не лише рисунок хрещальні, як про це пише Ернст, але також всі інші зазначені рисунки, хоча й гіпотетично.

По-друге, на працю Я. І. Смирнова існує рецензія Д. В. Айналова, яка побачила світ у «Византийском временнике» (1909), — наступного року після сенсаційної смирновської публікації в «Трудах XIII Археологического съезда» (1908). І якщо Смирнов тільки припускає віднесення рисунків до Св. Софії («Весьма допустимо, конечно, предположение, но возможны, конечно, и иные пути»), Айналов впевнено визначає чотири рисунки як зображення західних притворів собору: «Рисунки, им изданные, так важны и так поучительны, что мне придется подробно остановиться на них в близком будущем, при издании материалов по искусству Киева великокняжеского периода. Однако, и теперь не могу не указать, что рисунки, находящиеся на таблицах IX и X, представляют внешние фасады самого важного из Киевских храмов — св. Софии, и именно изображения притворов ее извне и изнутри на западной стороне. <...> Сравнение их с современным состоянием западного фасада и притворов вряд ли может оставить какое-либо сомнение в этом, тем более что до настоящего времени сохранилась роспись крещальни, скопированная Вестерфельдом очень правильно на его рисунке (IX, 1)» [46].

Задля справедливості слід відзначити, що Айналов мав рацію лише стосовно рис. 1 табл. IX, на якому зображено хрещальню. Решта згаданих ним рисунків, як довів пізніше Моргілевський, відноситься не до західного, а до північного й південного фасадів. Проте Ернст з рецензією Айналова, очевидно, знайомий не був. Два рисунки із тих чотирьох, що їх Айналов ідентифікував із західними притворами, десять років по тому знов вражають Ернста схожістю з саме цими притворами! Це рис. 1 табл. IX, тобто хрещальня — факт на той час вже доказаний М. Л. Окуневим, і рис. 2 табл. X — південний бік собору, в якому Ернст, також помилково, як раніше Айналов, вбачав західний фасад. Зате два інші рисунки (1–2, табл. XI), що їх не згадував у рецензії Айналов, Ернст також відносить до західної частини собору, і на цей раз не помиляється.

По-третє, Ернст чомусь не звертає уваги на інтерпретацію рисунків Вестерфельда М. А. Окунєвим у книзі «Крещальня Софійського собора в Києве» (1915), обмежуючи автора «одгадкою об'єкту» лише одного рисунку — хрещальні. Правда, до Окунєва об'єкт відгадав ще Айналов, Окунєв же здійснив докладний дослід. У кінці згаданої праці, після аналізу хрещальні, Окунєв коментує й інші рисунки (табл. X, рис. 1–2; табл. XI, рис. 1–2), без сумніву вважаючи їх зображенням Св. Софії (хоча фасади конкретизує помилково): «Приняв во внимание манеру рисовальщика изображать натуру, мы, не стремясь объяснить на его рисунках все до конца, все же узнаем некоторые детали, с несомненностью принадлежащие притворам Софийского собора» [47]. Це ще одна версія ототожнення рисунків Вестерфельда з київським Софійським собором, що передувала дослідом Ернста і Моргілевського.

«Пізніше І. В. Моргілевський поглибив ці досліді та додав до перших чотирьох ще два малюнки західного фасаду (табл. IX, мал. 2 та табл. X, мал. 1)» [48], — зазначає Ернст, і тим остаточно заплутує читача. Справа в тому, що обидва вказані ним рисунки ідентифіковані Моргілевським як, відповідно, північний фасад та південний, і аж ніяк не західний! Взагалі стаття Ернста, яку тут цитуємо, грішить неточностями: наприклад, щодо періоду Київської Русі, в ній не виявляється деяких відомих на той час фактів. Так, спираючись, очевидно, на свідчення Павла Алеппського, який 1654 р. бачив у Софійському соборі мозаїчну підлогу, Ернст пише: «В середині церкву Софії було приведено Могилою до гарного стану. Підлогу собору було вище підлог більш старих часів викладено різнокольоровими плитками мозаїки» [49]. Проте Д. В. Мілеєв [50] під час археологічних розкопів 1909 р. всередині собору довів, що мозаїчна підлога Св. Софії (цем'янка з інкрустацією) є первісною, тобто належить великокнязівській добі, а не часам П. Могили.

Разом з тим, не можна заперечувати того факту, що Ернст дійсно вперше, з відомих нам джерел, роздивився у двох рисунках Вестерфельда (табл. XI, рис. 1–2) західний фасад Св. Софії Київської, і це безумовно свідчить про його неабияке дослідницьке чуття.

Отже, до 1920-х навколо гравюр Вестерфельда накопичилися гадки й гіпотези щодо віднесення деяких із них до Софійського собору в Києві. Вони містились у працях Я. І. Смирнова, Д. В. Айналава, М. А. Окунєва, М. І. Петрова та ін. 1920 року, у контексті прагнень київських вчених «ввести [Св. Софію] до загальноєвропейського вжитку» (Шміт) [51], гравюри привернули до себе увагу молодих дослідників Ф. А. Ернста та І. В. Моргілевського. Характерно, що останніх мало цікавили гіпотетичні побудови попередників. Ернст запропонував власний варіант ототожнення рисунків з собором, а Моргілевський визнав тільки таку ідентифікацію, яка була доведена фактами. На той час іден-

тифікованим на основі фактів був тільки рисунок із зображенням «хрещальні» собору, що і відзначає дослідник: «малюнок зв'язаний з собором двічі: ак. Я. І. Смирновим і М. А. Окунєвим» [52]. Це єдине бібліографічне зауваження Моргілевського з цього питання.

Серед методів дослідження зазначимо, по-перше, «пильні студії» репродукованих рисунків Вестерфельда обома вченими. Ернст, до того ж, детально простудіював оригінальні копії в Академії мистецтв у Ленінграді перед тим, як їх було передано 1922 р. до Варшави. По-друге, це архівні розвідки. У Київському церковному археологічному музеї Ернст розшукав фотографію загубленого оригіналу, що зображує зустріч Косова та Радзивіла на тлі Софійського собору. Другий фотовідбиток з цього рисунку знайшов у бібліотеці Св. Софії Моргілевський [53].

Проте для перевірки зроблених припущень потрібні були дослідження іншого характеру. Від них очікувались результати, які не могли бути отримані ані шляхом вивчення літературних та архівних джерел, ані через порівняльний та стилістичний аналізи. Вивчення Софійського собору мало відбутися безпосередньо в натурі, із застосуванням спеціальних наукових методів. Б. М. Засипкін 1928 р. визначив т. зв. архітектурно-археологічні методи вивчення пам'яток стародавнього зодчества. До них, в хронологічному порядку, відносяться: фіксація; дослідження технологічне й технічне, дослідження конструкцій, архітектурних форм, декорацій; виявлення первісного вигляду або найстаріших частин, розкриття, аналіз отриманого матеріалу з залученням історичного матеріалу; синтез: реконструкція і реставрація [54].

Актуальність архітектурно-археологічних методів добре розумів М. А. Окунєв. Хрещальню Софійського собору він обстежив завдяки тому, що її приміщення, «избегнувшее внимания обновителей», на початку XX ст. носило «следы запущенности и разрушения — штукатурка во многих местах отпала и обнажила кладку, широкие трещины зияют в углах и кое-где бороздят стены» [55]. Для Окунєва ці умови були сприятливі, адже спеціальних шурфів він не влаштував: «Но разрушение это ценно для исследователя. Оно позволяет иметь суждение об архитектуре здания по открытым частям кладок» [56]. У згаданій праці вчений неодноразово підкреслює необхідність археологічного розкриття стін Св. Софії: «Только исследование кладок может выяснит вопрос, были ли произведены в архитектуре собора какие-либо крупные изменения за время его существования, о которых нет сведений в письменных источниках» [57]; «Не могут быть лишь вполне выяснены без обнажения кладок только архитектурные формы собора. До сих пор еще в точности не известно, каков был храм св. Софии Ярослава I, были ли какие-либо части пристроены к нему позднее, хоть и в ближайшее время, и если были, то в каком порядке они пристраивались» [58].

Рекомендації на адресу київських археологів і сподівання на дослідження стін собору зустрічаємо в аналізі Я. І. Смирнова рисунку Вестерфельда «Вигляд Св. Софії зі сходу і зустріч митрополитом Сильвестром Косовим кн. Януша Радзивіла...» Смирнов пише, що малюнок «поясняет слова Павла [Алеппського] о стенах собора или, скорее, только апсиде: «вся наружная стена имеет окна, замазанные известью и гипсом с изображениями и иконами святых внутри», и на рисунке почти во всех ложных окнах апсид мы видим очертания написанных там фигур святых. Я не знаю, производили ли киевские археологи поиски за остатками этих росписей, но полагаю, что здесь могли бы найтись остатки изображений не только времен Могилиной реставрации собора, но и времен его построения <...> При реставрации собора в 1843–1853 гг. этих данных о внешнем украшении росписью (фресковой или мозаичной?) еще не знали и внимания на ложные окна, вероятно, не обращали; полагаем, что для нового исследования штукатурки в них теперь найдутся и люди и средства» [59].

Новий виток задач, на який виводила історія досліджень Св. Софії, обумовлювався загальним контекстом розвитку архітектурознавства наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Становлення історико-архітектурної науки відбувалось у межах історико-археологічних досліджень. Зокрема, саме археологічними товариствами було закладено підвалини наукової реставрації архітектурних пам'яток. Фах Моргілевського — випускника хімічного відділення КПІ, інженера-технолога, знавця з будівельних матеріалів — вчасно відповідав специфіці задач дослідження Св. Софії Київської, що були актуальними на початку 1920-х: виявлення стародавніх частин і первісного оздоблення під тиньком та пізнішими нашаруваннями. У вивченні собору він застосував методику П. П. Покришкіна, зокрема, вперше здійснив наукове археологічне розкриття собору. До технічного циклу застосованого методичного комплексу увійшли хімічні дослідження, статичні розрахунки, розвідувальні зондажі тиньку ззовні та всередині собору на обох поверхах, розчистки, виявлення таким чином переробок, що сталися протягом всього життя пам'ятки, технічних прийомів мурування, дослідження конструкцій, з'ясування загальної структури будівлі: від плану до перекриття. Застосування прийому взаємного співставлення та взаємного доказу архітектурно-археологічних даних і документальних свідчень привело до того, що гіпотетичні ідентифікації малюнків Вестерфельда трансформувались у науково обґрунтовані висновки, які, в свою чергу, визначили первісний вигляд собору.

Етичну проблему археологічного розкриття архітектурних пам'яток Київської Русі Моргілевським, зокрема київського собору Св. Софії, підняла історик Н. Д. Полонська-Василенко, звернувшись зі скаргою до І. Е. Грабаря, який стояв на чолі реставраційної справи в СРСР: «На совести Моргиевского ле-

жит обнаження собора в Чернигове: он обскоблил его от штукатурки и стоит он теперь, блистая ребрами кирпичиков и подвергая их действию снега и дождя. То же проделал он во славу якобы торжества великокняжеского искусства в Киеве с церковью Спаса на Берестове и также обнажил уже апсиды Софии. Я не могу понять, зачем нужно производить эти эксперименты над драгоценнейшими памятниками искусства? Ведь мы не знаем, какими они были в XI–XII ст., тот же Моргилевский доказывает, что София была расписана снаружи, но ведь этой росписи не сохранилось, а он сдирает с нее штукатурку» [60].

З фрагменту листа Полонська-Василенко постає прибічницею принципів позицій англійців-естетів Дж. Рескіна та У. Морріса щодо автентичності спадщини, згідно з якими всяке втручання в пам'ятку, нехай навіть з метою реставрації, є руйнівним [61], а також подібних до них поглядів австрійського мистецтвознавця А. Рігла та італійського архітектора К. Бойто. Ці погляди другої половини XIX ст. лягли в основу принципу т. зв. «археологічної реставрації», а також сучасної теорії консервації: визнається цінність пізніших історичних нашарувань, що відбивають всі етапи існування пам'ятки, заперчується надання пам'ятці стилістичної єдності тощо. Разом із тим, констатації Полонської-Василенко говорять про зв'язок між наведеними вище рекомендаціями Я. І. Смирнова щодо пошуку первісного зовнішнього малювання в удаваних апсидних віках Св. Софії й археологічним розкриттям цих апсид Моргілевським. Як свідчить авторка листа, Моргілевський доводить існування малювання. Але ми не можемо підтвердити іншими джерелами, чи дійсно Моргілевський відкрив там живопис, чи тільки розраховував на його відкриття.

Слід також відзначити, що Полонська-Василенко не відмежовує архітектурно-археологічну методику від конкретних реалізацій її на практиці. Критичне ставлення до суцільного розкриття пам'ятки (широким фронтом) приводить до нерозуміння задач розкриття взагалі.

Реакція І. Е. Грабара на скаргу нам не відома. Відзначимо, що з Полонською-Василенко Грабар знайомий не був, але Моргілевського знав особисто по сумісній роботі в Києві, знав також його дослідницькі методи. 1934 року, коли почав працювати новостворений Софійський заповідник і паралельно здійснювалися роботи з демонтажу і консервації мозаїк і фресок у соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря, Грабар очолював у Києві різні комісії з досліджень, ремонтів та охорони пам'яток. Галузь історії архітектури в цих комісіях представляв Моргілевський. Так, до складу спеціальної комісії «з дослідження великого і малого соборів на території Софії» [62] під головуванням Грабаря він увійшов разом із мистецтвознавцем С. О. Гіляровим, художником-бойчуком М. І. Касперовичем, археологом Т. М. Мовчанівським, директором Всеукраїнського музейного городка М. О. Багрієм, московським скульптором

С. Д. Меркуровим, московським реставратором П. І. Юкіним, ленінградським майстром з мозаїки В. О. Фроловим. Перший директор Софійського заповідника І. М. Скулєнко пише у спогадах: «За рішенням цієї комісії було розпочато роботи з реставрації фресок і мозаїк, археологічних розкопів і продовжено роботи з архітектурного вивчення пам'яток, розпочаті проф. Моргілевським ще до створення заповідника» [63]. Останнє свідчить не лише про авторитет Моргілевського в дослідженні архітектури Київської Русі, але й про визнання його дослідницьких методів.

Підсумуємо, що для визначення первісної структури Св. Софії Моргілевський використовує найбільш сучасну для першої чверті ХХ ст. методологію, поєднуючи аналіз документально-історичних матеріалів з дослідженням натури на основі новітніх досягнень будівельної науки. Критика його натурної роботи пояснюється недостатнім на той час опрацюванням певних питань, як-то суцільне розкриття та його етичні проблеми, фрагментарне розкриття та його естетичні проблеми тощо. Питання реставраційної етики остаточно буде визначено пізніше, в контексті цілей реставрації в трактовці Венеційської хартії 1964 р.: «Реставрація пам'ятки має здійснюватись у виключних випадках. Її мета — забезпечити консервацію, виявити і репрезентувати художні та історичні якості. Значний внесок всіх епох у пам'ятку має зберегтись, оскільки єдність стилю не є єдиною метою реставрації» (ст. 9, 11).

Наукова новизна основних результатів дослідження Моргілевського з визначення первісного вигляду Св. Софії Київської полягає в наступному:

а) ідентифікація шести малюнків Вестерфельда як зображень галерей собору;

б) реконструкція структури зовнішніх галерей: чотирнадцять аркбутанів, що підтримують собор з трьох боків й перекриті між собою короткими циліндричними склепіннями — т. зв. перекриття склепіннями по аркадах;

с) розрахунок і визначення статичної ролі системи зовнішніх галерей з обома баштами;

д) визначення поверховості галерей: внутрішні двоповерхові, зовнішні одноповерхові.

Міграційна гіпотеза Моргілевського і марризм. Одним із пріоритетних напрямів академічного співробітництва 1920-х був Петроград–Ленінград. Революція, громадянська війна, політичні та ідеологічні настанови більшовицької влади завдали непоправної шкоди культурному значенню колишньої імперської столиці, однак місто не загубило статусу столиці російської і, спадкоємно, радянської науки, залишаючись до 1934 р. центром діяльності Академії наук (у лютому 1917 р. Імператорську Санкт-Петербурзьку АН перейменовано в Російську АН, з липня 1925 р. — АН СРСР). Сучасний петербурзький дослідник

С. Б. Смирнов, вивчаючи взаємодію Москви і Петербургу в розвитку культури Росії XVIII–XX ст., доводить, що в 1920-ті Ленінград ще зберігав здатність сперечатися за першість з Москвою, до якої перейшли політичні функції. Обидва столичні міста були рівними партнерами: «бывшая первопрестольная столица вела страну в светлое будущее, а Петербург–Ленинград олицетворял кого пугающую, кого вдохновляющую силу исторической традиции» [64].

В автобіографії Моргілевський пише: «В лютому 1924 р. після низки доповідей по дослідях пам'яток обраний на вченого співробітника Академії Історії матеріальної культури в Ленінграді» [65]. Збереглося його службове посвідчення за підписом неодмінного секретаря ВУАН акад. А. Ю. Кримського від 2.04.1924 (тобто видане через місяць після обрання у РАІМК): короткий, двомісячний, термін дії та печатка на зворотному боці про тимчасову прописку (вул. Халтуріна, 5) свідчать про видачу документу з приводу відрядження до Ленінграду. Нумерація вулиці не змінилася й досі, після повернення їй дореволюційної назви — Міліонна. Отже, адреса в посвідченні вказує на флігель Мармурового палацу, який в 1920-ті був службовим корпусом РАІМК, в ньому мешкали і співробітники Академії.

Залучення молодого київського вченого-архітектурознавця до праці в Російській (з 1926 р. — Державній) академії історії матеріальної культури в Ленінграді відповідало одній з задач цієї вищої наукової установи, що були сформульовані її головою та незаперечним авторитетом акад. Миколою Яковичем Марром: «увязка через своих работников почти со всеми частями Союза, как национальными республиками, так и краеведческими районами, в процессе роста своих текущих исследовательских предприятий без каких-либо мандатных полномочий» [66]. Разом з тим, у Моргілевського, як у більшості сучасних йому дослідників, було не все гаразд «на ідеологічному та методологічному фронтах», оскільки послідовне проведення марксистського формаційного аналізу і класового методу вивчення історії в працях Леніна сприймалось офіційною радянською наукою як єдино правильна теоретико-методологічна підстава. 1931 р. Марр згадував: «Прав был, тысячу раз прав В. М. Фриче, публично заявлявший лет пять–шесть тому назад, что в ГАИМК нет ни одного марксиста, но это характеризовало тогда общее положение дела» [67]. Йдеться про часи, коли Моргілевський став науковим співробітником РАІМК, тобто увійшов до середовища, яке Марр назвав «внимательно подобранным коллективом высококвалифицированных специалистов, естественно, прежней школы, требовавшей переработки старого научного мышления» [68]. Дійсно, Моргілевський на початку наукової кар'єри був однаково індіферентним щодо марксизму, так і до яфетидології, яка висувалася Марром на роль діалектико-матеріалістичної лінгвістики. Гіпотеза про вплив і шлях «типово перської» конструк-

ційної ідеї розходила з обома вказаними вченнями, які примусово впроваджувалися в науку.

Марксистській теорії суспільно-економічних формацій протистоїть спроба Моргілевського виявити спадкоємність архітектурної творчості на основі порівняльного аналізу конструкцій та архітектурних форм, без врахування стадіального розвитку та класового підходу. Але «история материальной культуры, — зауважує Марр, — совершенно не мыслима с прежним формальным методом, как бы его ни подправляют видимостью материалистической трактовки, обострением всего внимания на скрупулезном выявлении техники в изучаемых памятниках или на выслеживании с широким, хотя бы в мировом масштабе, охватом формально-типологических группировок» [69]. Моргілевський визначає конструкційний прийом за національною ознакою (типово перський), в той час як у світлі класової теорії акцент робиться перш за все на класовому, а не національному розшаруванні суспільства, оскільки існування певних класів пов'язується з певними стадіями розвитку виробництва, зокрема будівельного. Так, Й. А. Орбелі вважає головним досягненням розкопок Марра в Ані, та взагалі поворотним моментом розвитку історичної науки, встановлення ідеологічної єдності вищих класів, у даному випадку перського, вірменського, турецького — народів і країн, що зовнішньо перебували у безперервній ворожнечі один з одним. Невіддільність вірменської цивільної архітектури XII–XIII ст. від мусульманського зодчества — «не в смысле заимствований и зависимости, а в смысле изумительно яркой картины как бы коллективного творчества» [70], — Орбелі пояснює виключно зазначеною єдністю.

Боротьба по-марксистськи налаштованих яфетидологів з міграційними концепціями яскраво виявилась через невизнання запозичень іншими народами досягнень стародавньої Персії в науці, архітектурі, мистецтві, літературі.

Характерним є заперечення Орбелі перського впливу на користь класового підходу в питанні походження сюжету поеми Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» і співставлення цього літературного прикладу з пам'ятками матеріальної культури як речовинним втіленням поетичних образів. Сам Руставелі на початку поеми говорить про існування перського оригіналу, і авторське свідчення лежить в основі версії про перське походження поеми. Наведемо варіанти перекладу цих строф. *«Сказку персов, их намеки, влил в грузинские я строки. / Ценный жемчуг был в потоке. Красота глубин тиха»* (К. Бальмонт). *«Сказка персов по-грузински мною песенно дана, / Перешла из рук на руки, как жемчужина, она; / Мною наряженная в рифмы, здесь она вознесена»* (П. Петренко). *«Эта повесть, из Ирана занесенная давно, / По рукам людей катилась, как жемчужное зерно. / Спеть ее грузинским складом было мне лишь суждено»* (М. Заболоцкий). Аналізуючи культуру Ірану і Грузії не за націо-

нальною, а за становою і класовою ознакою, Орбелі стверджує, що відпала необхідність тлумачити поему, «непременно упирая на перевод с персидского, поскольку она — плоть от плоти и кровь от крови того высшего класса Грузии, который так же мало в своих идеологических устремлениях отделял себя от соответственных слоев мусульманской Персии, как это делали армянские князья и богатеи новой формации; дворцы и притворы Ани — вещественное воплощение тех же устремлений, словесным выражением которых является “Витязь в барсовой шкуре”» [71].

Згідно з цільовими настановами ДАІМК, застосування в дослідженнях речовинних пам'яток висновків яфетидології мусило сприяти переходу Академії на нові, марксистські, засади в науковій роботі [72]. Зв'язного викладу свого вчення Марр, як відомо, не залишив. У загальних рисах воно зводиться сучасними філологами до двох основних положень. Перше положення марризму В. М. Алпатов [73] визначає як діаметрально протилежне порівняльно-історичному мовознавству (індоєвропеїстиці XIX ст.), а саме: Марр заперечує уявлення про поступовий розпад єдиної прамови на окремі споріднені мови і стверджує, що розвиток мови йде навпаки — від численності до єдності. Мови, за Марром, виникають незалежно одна від одної, в результаті взаємодії схрещуються, їх загальна кількість при цьому зменшується, й врешті решт цей процес мусить завершитися створенням єдиної всесвітньої мови в комуністичному суспільстві. Друга ідея полягає в тому, що мови, хоча й виникають незалежно одна від одної, але завжди розвиваються за єдиними законами (так, яфетичні мови походять від чотирьох початкових елементів), до того ж — проходять однакові стадії, що обумовлені рівнем соціально-економічного розвитку. Внаслідок зміни економічної «бази» мова як частина «надбудови» зазнає революційного вибуху і стає якісно іншою. Отже, причина лексичної та термінологічної схожості полягає в єдності глотогонічного процесу і в «надбудовному» характері мови, розвиток і особливості якої пов'язані не з расовими або племінними особливостями її носіїв, а з розвитком і особливостями соціально-економічних умов. Прибічник Марра С. М. Биковський зазначає, що цей висновок яфетидології є обов'язковим і зрозумілим для кожного марксиста, якою б не була наукова спеціальність останнього [74].

Застосування висновків яфетидології або «нового вчення про мову» в спеціалізації Моргілевського означало б неможливість гіпотези про національне (перське) походження конструкційної ідеї та її міграцію, тобто запозичення іншими народами. Моргілевський, очевидно, мав пояснити появу однакової конструкції перекриття в будівлях Азії, Близького Сходу, Бургундії, Київської Русі єдністю стадіального процесу інженерного розвитку та його залежністю від схожих соціально-економічних умов відповідних держав.

Тогочасна критика міграційних наукових концепцій здійснювалась не через перевірку конкретних фактів, а виходячи з апіорного висновку про невірну методологію: «формальное изучение памятников, установление на основании поверхностных аналогий разнообразных миграций и заимствований — вот все, на что способна буржуазная археология в лице ее наиболее талантливых представителей» [75]. Таким чином, об'єкт критики знеособлювався, причини «імпотенції буржуазної науки», так само як її характеристики, узагальнювались, ставали універсальними для всіх «буржуазних» вчених. Цитування Леніна, який наприкінці 1920-х уже шанувався як класик марксизму-ленінізму, надавало узагальненню фундаментальності: «буржуазна» археологія ніби не спроможна зрозуміти «знищення старого і виникнення нового» в контексті «внутрішньої об'єктивної логіки еволюції» суспільства, зрозуміти «єдність протилежностей» як мотив і джерело «саморуку суспільства», тому їй нічого не залишається як пояснювати всі зміни культури міграціями і запозиченнями.

Зазначене вище дозволяє нам удатися до екстраполяції, поширити типові критичні зауваження адептів марризму на інші об'єкти, зокрема — на гіпотезу Моргілевського. Можна впевнено стверджувати, що вона не мала перспектив розвитку в межах ДАІМК. «Нужно ли разъяснять, что сходство в орнаментации и конструкции вещей обуславливается не принадлежностью вещей одной и той же расе или одному и тому же народу, а сходством социально-экономических условий?» [76], — викриває Биковський антимарксистську суть методу археолога В. О. Городцова. — «Формально-сравнительный метод в археологии теснейшим образом связан с расовой теорией, и не случайно его применение у В. А. Городцова совпало с использованием расовой лингвистики» [77]. Інкримінування «глибоко ворожого» для марксизму расового підходу до культури, що запозичений у «буржуазній» індоевропейській лінгвістиці, переноситься й на учнів Городцова — О. Я. Брюсова і М. Є. Фосс: «С точки зрения старых археологов, подход которых к археологическим памятникам целиком разделяют А. Я. Брюсов и М. Е. Фосс, избранные районы археологических работ — “типично” финские. <...> Своим расовым подходом к археологическому материалу названные археологи собираются оказывать нам “медвежью услугу”» [78]. Наведений фрагмент розносної критики в адресу відомих вчених з боку нового ретрика ДАІМК можна екстраполювати й на Моргілевського: визнавши конструкційний прийом за «типово перський», дослідник так само зробив «ведмежу послугу» марксистській історії матеріальної культури.

З позицій критики расової теорії маніфестує нове розуміння теорії міграцій учень і науковий спадкоємець Марра — І. І. Мещанінов. Він повідомляє, що яфетидологія не заперечує факт переселень, як і той факт, що переселення накладають відбиток на рух культурного розвитку певного місця. Але яфети-

дологія відкидає теорію про творчо обдарований антропологічний тип, разом із аналогічними побудовами в археологічних роботах: «Вопрос разрешается упором на расы <...> В итоге такого вывода старой археологической школы появились уродливые построения о расе — носительнице мегалитической культуры, о расах той или иной формы керамических изделий и т. д.» [79]. Якщо продовжити цей рядок прикладів гіпотетичною побудовою Моргілевського про перську расу — носія певної конструкційної ідеї, іншими словами, — расу певного конструкційного прийому перекриття, стає очевидною належність Моргілевського до критикованої Мещаниновим «старої археологічної школи», а його висновків — до міграційної теорії в тому її вигляді, в якому вона склалась у ХІХ ст. і в якому її не визнавала яфетидологія.

Яскравим прикладом антиміграціонізму є критика Є. Ю. Кричевським концепції «індустріальних запозичень» В. О. Городцова, згідно з якою кожне з «великих відкриттів», наприклад відкриття міді або бронзи, здійснювалось тільки один раз [80], та ототожнення цієї концепції з дослідницькими висновками «буржуазного» німецького археолога Шухардта (Schuchardt). Через формально-стилістичні співставлення Шухардт визнає за батьківщину т. зв. «мальованої кераміки» Чорноводського поселення доби неоліту в Болгарії південну Німеччину й Австрію. Середня Європа є, за Шухардтом, осередком чорноводської культури, а остання, в свою чергу, — попередницею мікенської та догрецької культури, отже, — осередком культур східного Середземномор'я. Кричевський іронічно коментує: «Основная проблема, волнующая каждого порядочного буржуазного археолога, таким образом разрешается: “очаг культуры” находится, и путь ее распространения устанавливается» [81]. Також і Городцов, аналізуючи відношення трипільської культури до аборигенних культур, що передували її появі, стверджує, що генетичного зв'язку між ними не існує, отже трипільська культура занесена ззовні. «Характерная логика! — продовжує іронізувати Кричевський, — факт миграции установлен. Далее отыскивается и “очаг” трипольской культуры — им оказывается западный Иран» [82]. У гіпотезі Моргілевського Іран також набуває значення культурного осередку, з якого розповсюджується конструкційний прийом як елемент іранської культури. Зрозуміло, що з позиції Кричевського, Моргілевський поряд із Шухардтом і Городцовим уявляється «порядним буржуазним археологом».

Ті з археологів ДАІМК, що зараховували себе до нової школи істориків матеріальної культури, програмно вводили у науковий обіг приклади схожості різних археологічних культур, але пояснювали ці факти не культурно-історичним впливом, а з позицій стадіально-типологічної теорії. Так, М. Г. Худяков у питанні про походження кромлехів рішуче заявляє, що наявність мегалітичних пам'яток у Поволжі й в Сибіру «окончательно подрывает старые гипотезы

о принадлежности мегалитов к одной определенной культуре и к определенной народности или племени, а также идею распространения мегалитов из одного центра на западе или востоке. <...> По всей вероятности, мы имеем дело с повсеместным возникновением мегалитических сооружений на определенных стадиях социально-экономической жизни» [83]. Виходячи з логіки Худякова, наявність в Азії, на Близькому Сході, в Бургундії та Київській Русі конструкції перекриття поперечними склепіннями по аркадах зовсім не свідчить про шлях її руху, тобто міграцію стабільної форми, а навпаки, доводить її автономну трансформацію в різних країнах у контексті єдиного процесу історичного розвитку, отже «остаточно підриває» гіпотезу Моргілевського щодо належності конструкційного прийому до однієї культури і народності — перської, а також ідею розповсюдження цієї конструкції із одного центру на Сході — Сасанідського Ірану.

Тогочасні публікації у «Сообщениях ГАИМК» надзвичайно типові, передусім, за побудовою і за характером тих наукових висновків, до яких приходять автори — прихильники «нового вчення про мову». Більша частина тексту присвячена критиці «буржуазних» методів досліджень.

Оскільки зазначені ідеологічні установки поступово поширились і на УРСР, виникає питання: як сталося, що стаття Моргілевського взагалі побачила світ?

Розглянемо, як опрацювання Моргілевським міграційної гіпотези та її оприлюднення співвідносяться у часі з формуванням «нового вчення про мову» Марром та його прихильниками.

По-перше, уточнимо час написання статті Моргілевського.

У березні 1924 р. в Україну з-закордону повернувся М. С. Грушевський. За його ініціативою влітку того ж року при ВУАН були організовані комісії порайонного розроблення історії України, які мали підготувати всю серію територіальних або порайонних збірників. Взимку 1924–1925 рр. «київський збірник» був готовий до друку. Проте видати його за видавничим планом — на початку 1925 р. — не судилось через запровадження на всесоюзному рівні принципу «самоокупаємості» книжкової продукції. На прикладі затримки першого видання Грушевський узагальнює проблему: «українська видавнича справа, а з нею разом весь наш видавничий план <...> стоїть під знаком запинання» [84].

Зважаючи на ці обставини, статтю Моргілевського фактично слід датувати не роком видання збірника (1926), а другою половиною 1924 р. Опрацювання ж гіпотези, що увійшла до статті, відбувалось не під час оперативної роботи над збірником, а раніше, приблизно 1923 р. Це підтверджується словами автора про матеріал, що «зібраний в Софії протягом коло 5-ти років» [85], та вка-

зівкою С. О. Гілярова на 1918 р. як на початок дослідження собору Моргілевським: «1918 року вперше вступив Моргілевський до собору Св. Софії і з того часу ця дорогоцінна пам'ятка нашої архітектурної старовини назавжди залишилася в центрі його інтересів і науково-дослідних його студій» [86].

По-друге, співпало так, що рік підготовки до друку «київського збірника» (1924) знаменував також «нову еру в мовознавстві», відлік якої марристи вели від листопада 1923 р., коли Марр вперше в доповіді «Індоевропейські мови Середземномор'я» [87] заперечив основні постулати лінгвістики.

В підсумку зазначимо одночасність появи гіпотези Моргілевського та «нового вчення про мову» й, разом з тим, — ігнорування Моргілевським у своїй статті основних посилок цього вчення. Але чи пов'язані ці факти? На нашу думку, — ні. Науковим співробітником РАІМК Моргілевський став у лютому 1924 р. «після низки доповідей» в Академії, отже зародження сенсаційної стадіально-типологічної теорії яфетичних мов, яка одною своєю появою претендувала на революцію в мовознавстві, не могло бути для нього таємницею. І якби він вважав це за потрібне, виправив би свою гіпотезу в світлі «нового вчення про мову», тобто вирішив би питання походження конструкційного прийому з позицій не міграційної теорії, а теорії стадіальності. Він встиг би також до кінця поточного року внести ці правки у статтю для збірника. Але цього не сталося ані 1924 р., ані під час затриманого друку в 1925–1926 рр. Причина розбіжності методів дослідження тут не у факторі одночасності, а у відсутності тоталітарно нав'язаного ідеологічного фактору: маррівські ідеї ще не були піднесені до офіційної складової вчення про суспільно-економічні форми тації і не поширили свій вплив із мовознавчої парафії на інші галузі науки.

Порівняємо для контрасту описану вище ситуацію з загальною обстановкою у видавничій справі 1950 р. після ініційованої Сталіним т. зв. «вільної дискусії з мовознавства», коли директивним чином було скасовано авторитет уже покійного Марра й спростовано його вчення, що до того неподільно панувало в мовознавстві. Можливість існування в радянській науці часів сталінізму тільки однієї «правильної» теорії обумовлювалась так званим методологічним мономізом марксизму-ленінізму. Взірцем моністичного розвитку теоретичної бази була і яфетидологія. Таким чином зміна ідеологічного курсу майже автоматично викликала оперативну реакцію селекціонерів сталінської науки: в перші дні після «дискусії» повсюдно зупинялись підготовані до друку промаррівські збірники й монографії, а в типографіях нищився готовий набір [88].

Наукова ж конструкція «київського збірника» 1924–1926 рр. зовсім інша. Він побудований на методологічному плюралізмі, таким був і підхід до підбору матеріалів. М. С. Грушевський як головний редактор наголошує у вступі, що редакція «даватиме місце працям <...> хоча б і не погоджувалась з методами ро-

боти ані не поділяла зроблених висловів. Вона не має заміру зв'язувати їх своїми поглядами, директивами і інструкціями. Вона певна, що для праці буде далеко краще, коли в самім процесі її, в дискусіях, конференціях, критичних розборах, в своїм співробітництві з нею, дослідники знайдуть план, метод і завдання досліду, і по кількох роках інтенсивної роботи сама собою виникне можливість певних підсумків і в методичнім напрямі, і в результатах досліду» [89]. І вимовлене за плюралізм думок слово патріарха української науки не розходилося з ділом. Так, виступ у збірнику Моргілевського базується на теорії запозичень, вчений аж ніяким чином не зважає ані на марксизм, ані на стадіальну теорію Марра, які вже претендували на статус моністичних методологій.

У збірнику немає жодного корегування змісту статей для відповідності змінам в яфетичній теорії 1923 р. Хоча зміни були кардинальні й мали далекосяжні наслідки. Яфетичні мови розумілись тепер не як сім'я, а як стадія в мовному розвитку, пов'язана з класовою структурою суспільства. Яфетичні елементи пояснювались уже не міграційними хвилями, але автохтонним розвитком. Займаючи критичну позицію у ставленні до марризму, В. М. Алпатов так визначає причини оновлення яфетидології: «Так как “яфетических языков” становилось все больше и объяснить общность их происхождения миграциями древних народов становилось все труднее, Марру пришлось сделать выбор между результатами, которые он хотел получить, и принципами сравнительно-исторического языкознания. И выбор был сделан — в пользу желанных результатов» [90].

Відмітні риси «нового вчення про мову» були очевидно розпізнані не відразу. Залишився термін «яфетична теорія», ставши синонімом «нового вчення», в останнім збереглися деякі положення «яфетичної теорії». Під час укладання «київського збірника» «нове вчення про мову» було тільки-но заявлено і окреслено в загальних рисах. Розмір листопадової доповіді Марра 1923 р. більш пасував ескізному проекту, аніж повноцінній, розробленій в деталях, теорії. І. І. Мещанінов, оцінюючи доповідь ретроспективно, через десятиріччя, зазначав: «Этому краткому на двух страницах сообщению суждено было лечь в основу всех его последующих работ» [91].

Очевидно, і сам Марр не дуже розраховував у ті часи на загальне розуміння «нового вчення». Так, 1924 р. він супроводжував власні тексти такими обмовками: «собираясь прочитать сказку, яфетическую сказку», «однако у меня совершенно искренняя претензия на научность моей речи» тощо. У подальші два роки Марр залучає до сфери яфетидології все нові й нові мови, але разом з тим, 1926 р. він починає передмову до свого збірника словами: «Итак, мы идем к концу. Настоящий сборник свидетельство о начале конца. Составляется своего рода “букет” из павших листьев, уже завядших. <...> Попытка перело-

жить этот труд на учеников и последователей потерпела фиаско» [92]. І далі: «Хочу предупредить читателя об опасности усвоения наших взглядов» [93].

На початку 1920-х, до перетворення вчення Марра на догму, воно сприймалось у межах теоретично можливого і часто з симпатією. «Увлеченность Марром, — пише Алпатов, — была обусловлена многими причинами. Среди них — и научный авторитет Марра, основанный прежде всего на его ранних не лингвистических работах, и яркость его личности, и широта диапазона его проблематики. Но особое значение имели две из них: совпадение его деятельности с периодом кризиса мирового языкознания и созвучность его идей эпохе двадцатых годов» [94]. Це стосується навіть Є. Д. Поливанова, представника петербурзької/ленінградської лінгвістичної школи. І. П. Сусов відзначає, що цей найбільш активний критик марризму, цькування якого прибічниками Марра призвело в умовах тоталітаризму до трагічної розв'язки, спочатку спокійно ставився до теорії яфетичних мов як продуктів мовного схрещування, в якій поряд із необґрунтованими твердженнями містились також цінні ідеї [95].

Але для нас важливо, що в близькому оточенні Моргілевського ширу зацікавленість яфетичною теорією висловив М. С. Грушевський, і саме у вступній статті «Порайонне історичне дослідження України», яка відкрила «київський збірник». Актуалізуючи питання збору матеріалу з історії найстаршого заселення «київського вузла», вчений дає розгорнутий огляд існуючих, переважно міграційних, теорій походження слов'ян. Сам Грушевський вважає праать-ківщиною індоєвропейців Східну Європу, а давнім «осідком слов'янства» — Середнє Подніпров'я й Волинь з Поліссям. Він критикує звернення О. О. Шахматова до старої фінської теорії, згідно з якою слабкі мовні зв'язки слов'янства зі старогрецьким та іранським розселенням пояснюються присутністю у Середньому Подніпров'ї фінів, які нібито сиділи між слов'янами та іранцями. Заперечуючи фінську колонізацію середнього Дніпра в епоху великого слов'янського розселення, Грушевський пропонує альтернативу фінам вбачати у яфетидах як попередниках слов'ян на цій території: «Тут скоріше ніж фінську посередність, треба б припускати якусь іншу етнічну стихію, котра потім вийшла і винесла з собою сліди тих мовних стичностей. Чергове слово в сій справі тепер за алародійською, чи яфетитською теорією, розгорненою акад. Марром. Припускаючи, що сей “третій етнічний елемент середземної культури”, як він називає його (третій поруч Семітів з Хетітами і Індоевропейців — третій в порядку дослідження, але хронологічно, в порядку культурного виступу — перший), колись займав не тільки малу Азію, але й північне побережжя Чорного моря, та становив підставу тутешніх степових культур і т. д., він бачить і в старих київських переказах про Кия, Щека, Хорива, Либідь, записаних київським літописцем, відгомони тих колишніх “яфетитських” насельників — перед-індоєвропейської колонізації

київського вузла. Свої гадки про се перед-індоевропейське заселення нашої території він обіцяє розгорнути в спеціальній статті; нетерпеливо очікуючи її, я тим часом здержуюсь від яких-небудь висновків в сій справі. В своїх попередніх працях я персонально готов був вважати київський вузол дуже старою східно-слов'янською оселею <...>. Але я тим часом не буду заглиблюватися в се питання, в сподіванню цінних в кожному разі спостережень ак. Марра» [96].

Зазначимо, що колонізація Подніпров'я «третім елементом середземної культури» носить у сприйнятті Грушевського явно міграційний характер. Цю «етнічну стихію» (яфетичну, алародійську або малоазійську) Грушевський характеризує і конкретним напрямком розповсюдження (від малоазійсько-кавказького району через Північне Причорномор'я на північ), і конкретними культурними впливами (поширення перших металів та, як наслідок, прискорення еволюції техніки), потім стихія «вийшла і винесла з собою сліди», але й залишала для наступної, слов'янської, колонізації спадщину великого значення (складну, широко розгалужену і незвичайно далекосяжну сітку торговельних і культурних зв'язків), «слов'янська міграція не знищила її, тільки поволі, поступово перейняла на себе. <...> опанувала і асимілювала собі центральні міські оселі, де довгенько тримались нащадки тих, що зав'язували згадані широкі торговельні зносини часів ранньої металічної культури, хто б вони не були: Алародійці, Арії, Тракійці. <...> значення того, що вони (слов'янські находники) застали тут готовим, і до сього готового пристали, — в кожному разі ніяк не треба недооцінювати!» [97]

У рамках такої концепції історії заселення київського вузла Грушевський визначає Київ як тисячолітній збірник різно-культурних й різно-етнічних елементів, «старий культурний острів, який тримався серед змінних колонізаційних і політичних відносин, що наверстовували в нім все нові й нові етнічні й культурні верстви, громадили засоби, обстоювали їх в трудній боротьбі з все новими хвилями нахідників, — в тим числі й слов'янських...» [98] Очевидно, що присутність яфетичних елементів у перед-індоевропейській колонізації київського вузла Грушевський схиляється пояснювати міграцією народів, зокрема «третього етнічного елементу середземної культури», і аж ніяк не розглядає їх автохтонним явищем, тобто стадією розвитку місцевих мов. Цей погляд відповідає первісній яфетичній теорії Марра, з її виокремленням сім'ї яфетичних мов, до висування на її основі «нового вчення про мову» з центральною ідеєю стадіальності та класовості мов.

До речі, посилається Грушевський не на доповідь Марра 1923 р., якою було започатковано «нове вчення про мову», а на його працю 1920 р. «Яфетичний Кавказ і третій етнічний елемент у створенні середземноморської культури», що вийшла в Лейпцигу, отже була більш доступною Грушевському за кордоном.

Але сприйняття вчення Марра в академічних колах України набуває з часом неоднозначності, що ми бачимо, зокрема, на прикладі Грушевського.

Як зазначає Н. Юсова, яфетична теорія обговорювалася 15 травня 1929 р. на засіданні Відділу примітивної культури і народної творчості Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН, очолюваної М. С. Грушевським. Тетер Грушевський виступив уже з критикою вчення Марра, так само як літературознавець і етнограф К. О. Копержинський, історик К. Ф. Штеппа та інші [99]. З посиланням на Архів Російської Академії наук та НА Президії НАН України Юсова також доводить, що наполегливий опір марризму чинили відомі українські мовознавці: А. А. Булаховський та М. К. Грунський.

У зв'язку з Моргілевським слід звернути увагу на професора Київського університету М. К. Грунського [100]. В архіві Історико-етнологічного відділу КФ ВУНАС зберігається список автографів осіб, які 23 листопада 1928 р. слухали доповідь Грунського «Яфетидологія». У цьому переліку присутніх бачимо також автограф Моргілевського [101]. Інтерес останнього до теми доповіді є цілком зрозумілим, оскільки, по-перше, несподіване насаджування марризму на всю сферу т. зв. «історії матеріальної культури» стосувалось безпосередньо й методології досліджень Моргілевського. «Каждый историк материальной культуры обязан быть в курсе основных выводов яфетической теории, следить за ее развитием» [102], — ця сентенція Биковського підкреслює офіційно-догматичний і примусовий характер «нового вчення про мову». Що й казати, тема наприкінці 1920-х ставала злободенною. По-друге, об'єкти досліджень Моргілевського і Грунського належали до одного періоду історії культури слов'ян: архітектурні пам'ятки Київської Русі, які вивчав Моргілевський, були сучасниками пам'яток старослов'янської писемності, які вивчав Грунський. Тому Моргілевського, на нашу думку, не міг не цікавити будь-який яфетидологічний досвід Грунського в сфері мовознавства: позитивний чи навпаки, критичний, а також можливість перенесення цього досвіду в галузь архітектурознавства (у випадку позитивного варіанта) чи його заперечення (у протилежному випадку). На жаль, текст доповіді нам невідомий, і уявлення про її характер ми можемо мати, тільки зважаючи на історичний час та біографію Грунського.

Цікавий факт, який свідчить про ставлення Грунського до марризму, наводить проф. Ю. А. Мосенкіс: під час виступу 1949 р. на засіданні кафедри російської мови в КДУ Грунський проголосив, що вчення Марра треба висвітлювати не тільки у вступних частинах курсів російської і старослов'янської мов, а зробити його основою всіх розділів курсів, як найпередовіше. Цей фрагмент наукової біографії Грунського не дозволяє Мосенкісу погодитися з твердженням В. О. Сиротіної про те, що Грунський був переконаним противником «нового вчення про мову» [103]. Але нас в даному випадку цікавить не 1949 рік, а 1928-й,

адже промаррівський виступ Грунського віддаляють від його доповіді «Яфетидологія» два десятиріччя. Та ще які десятиріччя! Саме з кінця 1920-х аж до «вільної дискусії» 1950 р. вчення Марра було єдиною офіційно визнаною науковою і політико-ідеологічною доктриною в радянському мовознавстві. Протягом цього часу навіть ті вчені, що не поділяли поглядів Марра, використовували його теорію як зовнішню ширму, насправді залишаючись на інших лінгвістичних позиціях. Так, список літератури до докторської дисертації А. О. Білецького 1949 р., як зазначає той же Мосенкіс, містив близько двох десятків посилань на праці Марра, реально ніяк не використаних у тексті [104]. Певно, данину часу віддавав і Грунський: наприклад, його стаття-панегірик Марру, рукопис якої зберігається в особовому фонді Грунського в ЦДАММ України, має доволі формальний, шаблонний характер.

Але чи був Грунський пропагандистом яфетидології наприкінці 1920-х, зокрема коли читав доповідь у ВУНАС на відповідну тему? В архівній характеристиці на вченого, яку наводить Н. Юсова, наголошується, що Грунський мав «в своїх творах націоналістичні помилки та неприхильне ставлення до нового вчення про мову» [105]. Отже, спочатку все ж таки були ідеологічні «помилки» — очевидно, саме через них у статті «Основи та проблеми сучасної лінгвістики» він зробив критичний огляд нових мовознавчих концепцій з традиційних позицій порівняльно-історичної лінгвістики.

Зважаючи на метаморфози в офіційному та особистому сприйнятті вчення Марра у 1920-ті рр., що були пов'язані з ідеологічними перипетіями в біографіях окремих вчених, маємо підстави вважати, що доповідь про яфетидологію 23 листопада 1928 р., яку прослухав Моргілевський, могла носити як пропагандистський, так і критичний характер. Наприкінці 1920-х, під час все зростаючої офіційно-ідеологічної підтримки марризму, ще мали місце спроби відкритої боротьби з нав'язаною теорією (критична доповідь Є. Д. Поливанова проти «нового вчення» 1929 р. тощо).

Пропонуючи періодизацію сприйняття творчості Марра в українській науці, Ю. А. Мосенкіс визначає перший період від кінця 1920-х до другої половини 1930-х і характеризує його знайомством широких кіл із діяльністю Марра та переорієнтацією останнього з кавказознавчої галузі на загальні питання мовознавства й культурології. Але, якщо розглядати 1920-ті рр., означений Мосенкісом «перший» період можна вважати «другим», оскільки головною його відзнакою від попереднього періоду є набування теорією Марра статусу незаперечної догми, що спричинило зміну ставлення до неї: або у бік критичного (наприклад, М. С. Грушевського в Україні та Є. Д. Поливанова в Ленінграді), або навпаки, у бік офіційно прийнятого (М. К. Грунський). Внаслідок того, що «нове вчення про мову» в 1920-ті рр. ще не було предметом наукового офіціозу,

поряд із ним уживалась і попередня версія вчення Марра про яфетичні мови, у світлі якої поширення яфетичних елементів пояснювалось міграцією народів, отже міграційна теорія в наукових дослідженнях самих різних напрямків наряд з теорією стадіальності була абсолютно повноправною.

До цього періоду належить і міграційна гіпотеза Моргілевського про походження конструкційного прийому, застосованого в Софії Київській. Історія сприйняття наукової творчості Марра в оточенні Моргілевського (з позицій методологічного плюралізму) цілком пояснює той факт, що київський дослідник, хоча й потрапив до РАІМК у роки становлення «нового вчення про мову» (1924 р.), впевнено висуває в цей час міграційну гіпотезу, всупереч тільки-но висунутої маррівській концепції стадіальності (читай «суспільно-економічних формацій») матеріальної культури.

Але подальший розвиток міграційної гіпотези Моргілевського в архітектурі був абсолютно неможливим у той період, що почався наприкінці 1920-х разом із репресивною політикою ВКП(б)–КПРС, про що свідчать результати наших історико-методологічних розшукувань.

Наші висновки:

1. У дослідженнях Св. Софії Київської, які в першій половині 1920-х здійснив київський архітектурознавець І. В. Моргілевський, він застосував метод теорії запозичень, що панувала в ті часи і була вже достатньо глибоко опрацьована в структурних студіях з історії архітектури.

2. Наприкінці XIX ст., у контексті досліджень історії будівельних прийомів й генезису архітектурних форм, Ог. Шуазі відзначає на території Бургундії та історичної Сирії існування середньовічних прикладів розчленування склепінь шляхом влаштування попружних арок. В інтерпретації Шуазі можна виділити два варіанти цієї конструкції перекриття: поперечні склепіння на арках (церква Сен-Філібер у Турню, підземні приміщення Храмової гори в Єрусалимі) та плити на арках (дослідник дає загальну схему цього варіанту, що характерний для сирійського будівництва). Наведені приклади Шуазі вважає продуктом впливу Ірану епохи Сасанідів і доводить їх подібність до відповідного сасанідського типу, взявши за взірць палац Такі-Ейван. Розповсюдження цього типу перекриття Шуазі розглядає в світлі власної теорії іранських впливів, що ґрунтується на визначенні сасанідського Ірану вихідною точкою загальної міграції ідей.

3. У 1920-х І. В. Моргілевський розвиває аспект теорії Шуазі, що стосується міграційного руху зазначеної ідеї перекриття. Зважаючи на пам'ятки, якими Моргілевський ілюструє власну гіпотезу, можна констатувати, що він погоджується з усіма прикладами попередника, а також з його визначенням двох варіантів цієї конструкції. Він додає свої приклади пам'яток на Близькому Сході,

а також у Києві й, разом з тим, акцентує додаткову задачу в роботі поперечних камер з циліндричними склепіннями — гасити розпір центрального склепіння, якщо вони до нього притулені. Така задача, згідно з реконструкцією Моргілевського, характеризує роботу поперечних склепінь на аркбутанах у зовнішніх галереях Св. Софії Київської. Це третій варіант конструкції, до якого із прикладів Моргілевського слід віднести палац в іранському Ктесифоні та палац Ухайдир поблизу Кербели в Іорданії. До першого варіанту — замки Сирійської пустелі Кусейр-Амра та Аль-Харані, до другого — базиліки в Шакка і Тафка в центральній Сирії, візантійську базиліку Св. Марії «Probatic» в Єрусалимі. Моргілевський визначає шлях розповсюдження ідеї перекриття, ґрунтуючись на критерії запозичення, отже, в цьому питанні стає прибічником «теорії впливів» слідом за Шуазі.

4. У західноєвропейській архітектурній медієвістиці «теорія впливів і запозичень» стояла переважно на орієнталістичних позиціях. Джерела середньовічної архітектури, як і культури взагалі, представники цієї теорії шукали на Сході (у літературознавстві навіть вживали синоніми: «східна теорія», «індійська» чи «індіанізм»). Такого погляду на ряд питань дотримувались Дьєлафуа і Шуазі. Але неможна робити висновок, що Моргілевський, включаючи Св. Софію Київську до ряду прикладів застосування перського прийому перекриття, наслідує виключно західну методологію. Він вирішує це питання в контексті сходознавчих програм з українізації 1920-х рр. Так, головною задачею «Комісії по виучуванню візантійського письменства та впливу його в Україні» було дослідження Візантії (яка увібрала в себе здобутки стародавнього Ірану) саме в тих аспектах, в яких вона впливала на українську культуру: «немає українознавства без візантинознавства» [106]. Багато доповідей, що були заслухані у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства, також присвячувались проблематиці іранської культурної експансії на Україну.

5. Наприкінці 1920-х статусу наукової догми набуває «нове вчення про мову» М. Я. Марра, яке поширює свій вплив з мовознавства на всі галузі історії матеріальної культури. Принцип стадіальності, що закладено в основу нового вчення, суперечив теорії впливів по своїй суті. В таких умовах гіпотеза І. В. Моргілевського, оскільки методи в її основі були названі «буржуазною лженаукою», не мала перспектив розвитку, і з часом вчень взагалі втратив можливість своїх концептуальних публікацій і виступів в СРСР: єдина його стаття в 1930-ті рр. була опублікована в співавторстві в Гарварді (S. H. Cross, H. V. Morgilevski, K. J. Conant. The Earliest Mediaeval Churches of Kiev), хистом і зацікавленою співпрацею американських медієвістів.

1. Грушевський М. Вступ // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. Мих. Грушевсько-го. — К., 1926. — С. IX.
2. Брунов Н. И. К вопросу о первоначальном виде древнейшей части Киевской Софии // Известия ГАИМК. — Л., 1927. — Т. V. — С. 135.
3. Brunoff N. Probleme der byzantinischen und russischen Kunstgeschichte // Belvedere. Forum. — 1925. — Bd 6. — S. 52.
4. Zaloziecky W. Byzantinische Provenienz der Sophien-Kirche in Kiew und der Erloeser-Kathedrale in Tschernihov // Belvedere. Forum. — 1926. — Bd 45. — S. 70–77. Залозецький-Сас Володимир-Сергій Романович (1884, Чернівці — 1965, Іспер, Австрія), мистецтвознавець, активний діяч львівського мистецького середовища міжвоєнного часу.
5. Варнеке Борис Васильович (1874, Москва — 1944, Київ), філолог-класик, історик театру, мемуарист.
6. Шпрінгер Антон Генріх (нім. Anton Heinrich Springer; 1825, Прага — 1891, Лейпциг), німецький історик мистецтва, письменник, філософ. Праця «Handbuch der Kunstgeschichte» видавалась в редакціях вже після його смерті окремими томами. Б. В. Варнеке рецензував видання: Springer A. Handbuch der Kunstgeschichte. Bd 6 : Die Aussereuropaeische Kunst. — Lpz, 1929.
7. Варнеке Б. В. Бібліографія // Східний світ. — 1930. — № 3 (12). — С. 266.
8. Гіляров С. Видатний вчений / Передрук газети «Нове Українське слово». — 7 січня 1943 р. — № 5 (322). — ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, од. зб. 34964, т. 2, арк. 27.
9. Там само.
10. Дьєлафуа Марсель-Огюст (фр. Marcel-Auguste Dieulafoy; 1844, Тулуза — 1920, Париж), французький археолог, інженер. За дорученням уряду здійснив з археологічною метою подорож до Персії (1881). Під його керівництвом здійснено розкопки в Сузах (1885), досліджено палаці Дарія I, Артаксеркса II. Знахідки археологічних дослідів склали окрему колекцію Лувра.
11. Мусіл Алоїз (чеськ. Alois Musil; 1868–1944), чеський арабіст, семітолог, мандрівник. Професор богослов'я і арабістики у Віденському Університеті 1909 р. Один з засновників Інституту сходознавства Академії наук у Празі (1929). Професор Карлова університету в Празі (1920–1938).
12. Dieulafoy M.-A. L'art antique de la Perse. — 5 vols. — Paris, 1884–1889.
13. Шуазі Огюст (фр. Auguste Choisy; 1841, Вітрі-ле-Франсуа — 1909, Париж), французький інженер шляхів сполучення, історик архітектури, професор у Національній школі мостів і шляхів (Ecole Nationale des Ponts et Chaussees; 1877–1901).
14. Шуазі О. Всеобщая история архитектуры / Пер. с фр. — М., 2008. — С. 338.
15. Там само. — С. 78.
16. Там само. — С. 309.
17. Choisy A. Histoire de l'architecture. — 2 vol. — Paris, 1899.
18. Массіньон Луї (фр. Louis Massignon, 1883–1962), французький сходознавець-ісламознавець, іноземний член Російської АН (з 1924), іноземний член АН СРСР (з 1925). Праці з проблем релігії, філософії, політичної та культурної історії мусульманського світу.
19. Massignon L. Mission en Misopotamie. — 2 vols. — Cairo, 1910–1912.

20. Белл Гертруда Маргарет Лоутіан (*англ.* Gertrude Margaret Lowthian Bell, 1868–1926), британський археолог, фундатор Багдадського археологічного музею (1926) — тепер Національний музей Іраку в Багдаді, вважається за матір сучасної мезопотамської археології. На початку ХХ ст. провадила розкопки візантичного міста Binbirkilise (Туреччина), пам'яток Сирії тощо. Найбільш важливі наукові праці присвячені палацовому комплексу Ухайдир (Ірак).

21. *Journal of Hellenic Studies*. — 1910. — Р. 69.

22. *Bell G. L. Amurath to Amurath*. — L., 1911. — Р. 140–158.

23. Німецьке товариство орієнталістів було засновано у Берліні 1898 р. для сприяння сходознавчим науковим студіям, зокрема на Близькому Сході.

24. Ройтер Оскар (*нім.* Oskar Reuther, 1880–1954), німецький архітектор, містопланувальник, археолог. Ректор Дрезденського технічного університету.

25. *Reuther O. Ocheidir: Nach Aufnahmen von Mitgliedern der Babylon-Expedition der deutschen Orient-Gesellschaft*. — Lpz, 1912.

26. *Bell G. L. Palace and mosque at Ukhaidir: a study in early Mohanmadan architecture*. — Oxford, 1914.

27. *Bell G. L. Amurath to Amurath...* — Р. 156.

28. Там само. — Р. 153.

29. *Шуази О.* Всеобщая история архитектуры... — С. 309.

30. Там само. — С. 340.

31. Харам-еш-Шеріф (священний двір) — арабська назва Храмової гори.

32. «Стайнями Соломона» ці підземні приміщення Храмової гори помилково назвали в ХІІ ст. тамплієри, що використовували їх дійсно як стайні. З 1996 р. тут знаходиться мусульманська моельня Марвана (аль-Мусалля аль-Маруані).

33. *Tuvia Sagiv. Solomon's Stables and the Southern Gates*. — 1996. — <http://www.templemount.org/solstables.html>.

34. *Musil A. Kusejr Amra und andere Schloesser oestlich von Moab. Topographischer Reisebericht // Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische classe*. — Wien, 1902. — Bd CXLIV. — № VII.

35. Примірник зберігається у Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці ім. В. Г. Заболотного (Київ), у відділі «Рідкісна книга».

36. Протокол № 11 (2) Президії Історико-етнологічного відділу КФ ВУНАС, від 14.02.1928. — ІР НБУВ, ф. Х, спр. 21599. — С. 43зв.

37. Звернення П. Лозієва, секретаря Історико-етнологічного відділу КФ ВУНАС, до Зборів Відділу, від 2.06.1929. — ІР НБУВ, ф. Х, спр. 21634. — Укр. машинопис. — Оригінал. — С. 85–86.

38. *Musil A. Kusejr Amra und andere Schloesser...* — С. 28.

39. *Моргілевський І.* Київська Софія... — С. 106.

40. Там само. — С. 82.

41. *Смирнов Я. И.* Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г.: В 2 т. — М., 1908. — Т. 2. — С. 197–512.

42. Рисунки наведено за нумерацією Я. І. Смирнова.
43. *Моргилевський І.* Київська Софія... — С. 82.
44. *Ернст Ф.* Київська архітектура XVII віку // Київ та його околиця... — С. 144.
45. *Смирнов Я. І.* Рисунки Киева 1651 года...
46. *Айналов Д. В. Я. И. Смирнов.* Рисунки Киева 1651 года по копиям их XVIII века // Византийский временник. — СПб, 1909. — Т. XIV, отд. IV. — С. 612–613.
47. *Окунев Н.* Крещальня Софийского собора в Киеве. — Пг, 1915. — С. 22–23.
48. *Ернст Ф.* Київська архітектура XVII віку... — С. 144.
49. Там само.
50. *Милеев Д.* Древние полы в киевском соборе св. Софии // Сб. археологических статей, поднесенный графу А. А. Бобринскому в день 25-летия председательства его в Императорской Археологической Комиссии. — СПб, 1911. — С. 212–221.
51. Цит. за: *Афанасьев В. А.* Федор Иванович Шмит. — К., 1992. — С. 57.
52. *Моргилевський І.* Київська Софія... — С. 92.
53. *Ернст Ф.* Київська архітектура XVII віку... — С. 142–143.
54. Засыпкин Б. Н. Архитектурные памятники Средней Азии. Проблемы исследования и реставрации // Вопросы реставрации: Сб. Центральных государственных реставрационных мастерских. — М., 1928. — Вып. II. — С. 208.
55. *Окунев Н.* Крещальня... — С. 1.
56. Там само. — С. 2.
57. Там само.
58. Там само. — С. 4.
59. *Смирнов Я. І.* Рисунки Киева 1651 года... — С. 442.
60. ЦДАМЛМУ, ф. 542, оп. 1, спр. 101, арк. 4–5 зв.; Лист Наталії Полонської-Василенко до Володимира Грабаря. Публікація О. Рибалка: В обороні Святої Софії // Пам'ятки України: історія та культура. — 2003. — № 1/2. — С. 153.
61. *Рёскин Дж.* Лекции об искусстве. — М., 2006. — 319 с.; *Подъяпольский С. С., Бессонов Г. Б., Беляев А. А., Постникова Т. М.* Реставрация памятников архитектуры. — М., 1988.
62. Сведения, полученные от И. М. Скуленко — бывшего директора Софийского заповедника с апреля 1934 г. по июль 1937 г. // НЗ «Софія Київська», ф. КП. НА-ДР, № 147/1, арк. 1–3. — Машинопис 1947 р.; Боротьба за Софію Київську: (Спогади першого директора Софійського заповідника І. Скуленка). Київ, квітень 1975 р. // Там само, ф. КП. НА-ДР, № 147/3, арк. 1–10. Див. також: *Преловська І.* Софія Київська в 1934 році: Ліквідація громади УПЦ, створення заповідника // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2003. — № 1/2. — С. 150.
63. Там само.
64. *Смирнов С. Б.* Взаимодействие Москвы и Петербурга в развитии культуры России в XVII–XX вв. Автореф. дис. ... д-ра культурологии / РГПУ. — СПб, 2007 // www.spbguki.ru/files/Avtoreferat_Smirnov_1170234727.doc.
65. Curriculum vitae Іполита Владиславовича Моргілевського від 10.03.1942, Київ // ЦДАМЛМУ,

ф. 87, оп. 1, од. зб. 1, арк. 2.

66. *Марр Н. Я.* В погоне за живой водой // Сообщения ГАИМК. — 1931. — № 1. — С. 5.

67. Там само. — С. 4.

68. Там само. — С. 5.

69. Там само. — С. 4.

70. *Орбели И. А.* О классовых корнях некоторых традиций исторической науки // Сообщения ГАИМК. — 1931. — № 1. — С. 15.

71. Там само. — С. 15.

72. Целевая установка и новые задачи ГАИМК // Сообщения ГАИМК. — 1931. — № 2. — С. 4.

73. *Алатов В. М.* Марр, марризм и сталинизм // Филос. исследования. — 1993. — № 4. — С. 271–272.

74. *Быковский С. Н.* Какие цели преследуются некоторыми археологическими исследованиями? // Сообщения ГАИМК. — 1931. — № 4/5. — С. 20.

74. Там само. — С. 21.

75. *Кричевский Е. Ю.* Буржуазная археология в советском музее // Сообщения ГАИМК. — 1931. — № 9/10. — С. 63.

76. *Быковский С. Н.* Какие цели преследуются... — С. 21.

77. Там само. — С. 20.

78. Там само. — С. 21.

79. *Мещанинов И. И.* Теория миграций и археология // Сообщения ГАИМК. — 1931. — № 9/10. — С. 34.

80. Цит. за: *Кричевский Е. Ю.* Буржуазная археология в советском музее // Сообщения ГАИМК. — 1931. — № 9/10. — С. 64.

81. Там само. — С. 62.

82. Там само. — С. 64.

83. Там само. — С. 33.

84. *Грушевский М.* Вступ... — С. IX.

85. *Моргилевский И.* Київська Софія... — С. 106.

86. *Гіляров С.* Видатний вчений / Передрук газети «Нове Українське слово». — 1943. — 7 січ. — № 5 (322). — ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, од. зб. 34964, т. 2, арк. 26.

87. *Марр Н. Я.* Индоевропейские языки Средиземноморья // Доклады Академии наук СССР. — Сер. В. — Л., 1924. — С. 6–7.

88. *Мосенкіс Ю.* З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні // Відкритий архів: Щорічн. матеріалів та досл. з іст. модерної укр. культури / Ред.-упоряд. Ст. Захаркін. — К., 2004. — Т. I. — С. 388.

89. *Грушевський М.* Порайонне історичне дослідження України // Київ та його околиця... — С. 5.

90. *Алатов В.* Марр и марризм: История одного мифа. — <http://speakrus.ru/articles/marr.htm>.

91. *Мещанинов И. И.* Учение Н. Я. Марра о стадильности // Известия Академии наук Союза ССР: ОЛЯ. — М., 1947. — С. 36.

92. *Марр Н. Я.* Предисловие // По этапам развития яфетической теории: Сб. статей в честь Н. Я.

Марра / НИИ этнических и национальных культур народов Востока СССР. — М.; Л., 1926. — С. 1.

93. Там само. — С. 286.

94. Алпатов В. Марр и марризм...

95. Сусов И. П. История языкознания // www.vitaeaucl.narod.ru/011/vrb/bk_0001/index.htm.

96. Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України... — С. 14–15.

97. Там само. — С. 16.

98. Там само. — С. 17.

99. Юсова Н. Становлення радянської етногенетики (в світлі глотогонічної теорії М. Марра) // www.history.org.ua/JournALL/pro/15/9.pdf.

100. Груньський Микола Кузьмич (1872, Суми — 1951, Київ), укр. мовознавець-славіст, палеограф, доктор філол. наук з 1912, з. д. н. УРСР з 1941. Працював 1903 доцентом, а з 1907 — професором Юр'ївського (тепер Тартуський) ун-ту; з 1915 і до кінця життя — професор Київ. ун-ту (в 1919–1920 — його ректор). У 1940-х одночасно працював ст. наук. співробітником Ін-ту мовознавства АН УРСР. Досліджував проблеми походження старослов'янськ. письма, особливості й мову найдавніших пам'яток старослов'ян. писемності, граматику й історію слов'ян. мов та ін.

101. 1928, 23 листопада. Присутні на докладі проф. М. К. Груньського «Яфетидологія» // ІР НБУВ, ф. Х, спр. 21625, арк. 77. — Укр. рукопис. — Оригінал.

102. Быковский С. Н. О роли изучения языковых явлений в борьбе за новую историю материальной культуры // Сообщения ГАИМК. — 1931. — № 11/12. — С. 6.

103. Див.: Сиротина В. А. Русское языкознание в Киевском университете за годы Советской власти // Вісник Київського університету: Сер. філології. — К., 1967. — № 9. — С. 29; Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні...

104. Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні... — С. 385.

105. Юсова Н. Становлення радянської етногенетики...

106. 1929, 14 березня. Тези вступного слова керівника Візантологічної комісії П. П. Кудрявцева на зібранні // ІР НБУВ, ф. Х, спр. 21526, арк. 36. — Укр. рукопис. — Оригінал.